Taal
in stad en land

LEIDS

Dick Wortel

Sdu Uitgevers
Sdu

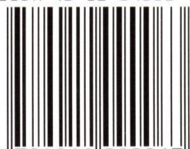
DE BOEKHANDELS MET *)

Spreken Leidenaren *Lais* of *Leis*?
Wat is *optulpen*?
Welke vleessoort wordt in het Leids ook wel *beuling* genoemd?
Wat betekenen de woorden *aakster*, *boudig* en *helmzeel*?

Het Leids is van oudsher sterk beïnvloed door het Vlaams. Duizenden Vlamingen vestigden zich aan het eind van de zestiende eeuw in Leiden om in de textielindustrie te gaan werken. Zij maakten van het Leids een fascinerend en bijzonder dialect. Talloze Vlaamse woorden brachten zij in de taal van deze stad; iedere Leidenaar spreekt dan ook een beetje Vlaams.
In dit boek wordt een beeld geschetst van de geschiedenis van het Leids, en van de woorden en klanken die kenmerkend zijn voor dit dialect. Ook literatuur in en over het Leids komt aan bod.

Dick Wortel (Alkmaar, 1946) is verbonden aan het Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Hij werkte mee aan het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*; tegenwoordig is hij medewerker aan het *Oudnederlands Woordenboek*. Hij schreef verschillende artikelen en boeken over de sociale geschiedenis van Leiden.

www.taalinstadenland.nl

Sdu Uitgevers

Taal
in stad en land

LEIDS

Taal
in stad en land

LEIDS

Dick Wortel

Sdu Uitgevers, Den Haag

Verschenen in de reeks 'Taal in stad en land',
hoofdredactie Nicoline van der Sijs:

1 Amsterdams door Jan Berns m.m.v. Jolanda van den Braak
2 Fries en Stadsfries door Pieter Duijff
3 Gronings door Siemon Reker
4 Haags door Michael Elias i.s.m. Ton Goeman
5 Leids door Dick Wortel
6 Maastrichts door Ben Salemans en Flor Aarts
7 Oost-Brabants door Jos Swanenberg en Cor Swanenberg
8 Rotterdams door Marc van Oostendorp
9 Stellingwerfs door Henk Bloemhoff
10 Utrechts, Veluws en Flevolands door Harrie Scholtmeijer
11 Venloos, Roermonds en Sittards door Pierre Bakkes
12 West-Brabants door Hans Heestermans en Jan Stroop
13 Zuid-Gelderse dialecten door Jan Berns

Vormgeving omslag en binnenwerk: Villa Y (André Klijssen), Den Haag
Zetwerk: PROgrafici, Goes
Druk en afwerking: A-D Druk BV, Zeist

ISBN 90 12 09006 7

Voorwoord bij de reeks 'Taal in stad en land'

De reeks *Taal in stad en land* is totstandgekomen op initiatief van Sdu Uitgevers en de Boekhandels Groep Nederland (BGN). Ieder deel van de reeks beschrijft de taal van een bepaalde streek of stad. In eerste instantie verschijnen er dertien delen (zie de pagina hiernaast voor een overzicht en zie het kaartje op blz. 7). In de toekomst zullen nog meer delen volgen, onder andere voor het Drents, het Heerlens, het Noord-Hollands, het Sallands, Twents en Achterhoeks, het Zeeuws, het Zuid-Hollands en in principe ook voor de in België gesproken dialecten. De boeken zijn bedoeld voor ieder die in Nederlandse dialecten is geïnteresseerd – of men deze nu zelf spreekt of niet.

Taal en dialect

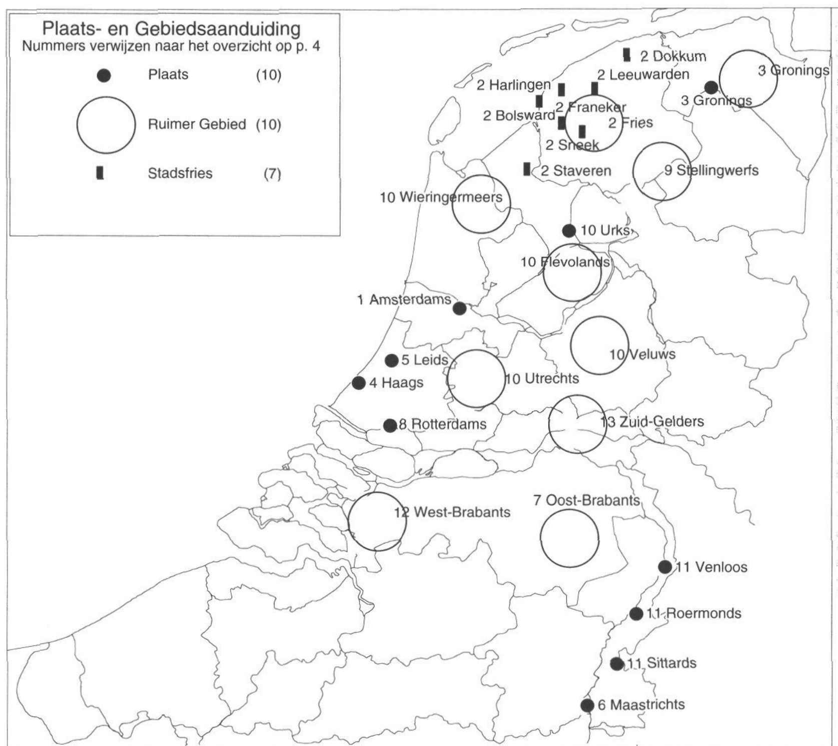
Benamingen als taal, standaardtaal, dialect, accent, streektaal, sociolect, groepstaal bestaan naast elkaar; ze zijn nauw verbonden met de taalontwikkeling en de visie hierop. In deze reeks willen wij benadrukken dat alle taalvariëteiten taalkundig gelijkwaardig zijn, vandaar de reekstitel (bedacht door Jacomine Nortier) ***Taal** in stad en land.*

Hoe verliep de taalontwikkeling in Nederland? De taal die in de Middeleeuwen werd gesproken, verschilde per regio, stad en zelfs dorp. Er bestonden dus alleen streektalen. Tijdens de Renaissance werd naast de geleerdentaal Latijn steeds vaker de volkstaal, dus het Nederlands, gebruikt, zowel in

literaire en wetenschappelijke werken als in bijbelvertalingen. Door de opkomst van de drukpers vonden de teksten bovendien een ruimere verspreiding dan voorheen. Omdat daarbij de taalverschillen tussen de verschillende regio's hinderlijk voor de communicatie bleken, schiep men een overkoepelende standaardtaal, waarin althans in de geschreven taal de regionale verschillen beperkt werden. Vanaf die tijd bestond er een verschil tussen enerzijds de dialecten, die in een bepaalde streek gesproken werden, en anderzijds de gestandaardiseerde schrijftaal, die in het hele Nederlandstalige gebied min of meer uniform was.

Hierbij dient opgemerkt dat er formeel geen verschil bestaat tussen een taal en een dialect. Traditioneel wordt Fries een taal en Gronings een dialect genoemd, maar in taalkundig opzicht verschillen zij niet: het Fries en het Gronings zijn beide volwaardige taalsystemen. Hoogstens kan men volhouden dat het verschil tussen het Fries en het Standaardnederlands groter is dan dat tussen het Gronings en het Standaardnederlands. Het verschil tussen het Standaardnederlands en een Nederlands dialect ligt in buitentalige zaken: in het feit dat spelling, grammatica en woordkeus van het Standaardnederlands zijn geüniformeerd, vastgelegd en op school worden onderwezen, en dat het Standaardnederlands tot staatstaal is verheven. Vandaar dat taalkundigen op de vraag wat het verschil is tussen een taal en een dialect, hun toevlucht nemen tot oneliners zoals 'taal is een dialect met een leger en een vloot' en 'taal is een dialect met een nationale vlag'. Standaardtaal en dialect hebben een verschillende maatschappelijke positie gekregen, en daardoor ook een verschillende maatschappelijke waardering.

Zoals gezegd bestond er vanaf ongeveer de zeventiende eeuw een gestandaardiseerde schrijftaal. De gesproken taal bleef tot eind negentiende eeuw van streek tot streek verschillen. Halverwege de negentiende eeuw ontstond er een soort beschaafde spreektaal, een gesproken eenheidstaal, waaraan aanvankelijk alleen de gegoede burgers zich hielden. Deze beschaafde spreektaal breidde zich vanuit de Randstad steeds meer uit, ten koste van de dialecten, dankzij onderwijs, grotere mobiliteit, dienstplicht, radio en later televisie. Men ging de standaardtaal nu wel Algemeen Beschaafd Nederlands of ABN noemen. Anderzijds groeiden vanaf ongeveer 1900 de plattelandsdialecten steeds meer toe naar de standaardtaal, of ze pasten zich aan elkaar aan in grotere dialectgebieden, zodat regiolecten ontstonden zoals binnen delen van het Nedersaksisch en het Zuid-Limburgs.

Plaats- en Gebiedsaanduiding
Nummers verwijzen naar het overzicht op p. 4
Plaats (10)
Ruimer Gebied (10)
Stadsfries (7)
2 Dokkum
2 Leeuwarden
2 Harlingen
3 Gronings
3 Gronings
2 Bolsward
2 Franeker
2 Fries
2 Sneek
2 Staveren
9 Stellingwerfs
10 Wieringermeers
10 Urks
10 Flevolands
1 Amsterdams
10 Veluws
5 Leids
4 Haags
10 Utrechts
8 Rotterdams
13 Zuid-Gelders
7 Oost-Brabants
12 West-Brabants
11 Venloos
11 Roermonds
11 Sittards
6 Maastrichts

Eind negentiende eeuw veranderde ook de positie van de stadsdialecten radicaal. Naast een tegenstelling tussen stad en platteland – die overigens niet voor alle steden bestond – ontstonden er nu sociale tegenstellingen binnen de steden zelf. Onder andere als gevolg van de industrialisatie trokken allerlei mensen van het platteland naar de stad, en hier vond een vermenging plaats van de dialecten die ze voorheen spraken, met als resultaat een groepstaal of sociolect, namelijk van de arbeiders. Hier ligt de kiem van de huidige stadstalen zoals het Amsterdams, Haags, Rotterdams en Utrechts. Na een betrekkelijk korte wordingsperiode kregen de stadsdialecten hun definitieve vorm. In de twintigste eeuw zijn ze over het algemeen minder veranderlijk geweest dan de plattelandsdialecten, onder andere omdat het leven op het platteland ingrijpend is gewijzigd. Met name de stadsdialecten van de Randstad groeiden geleidelijk steeds meer naar de standaardtaal toe. Momenteel wijken ze hiervan vooral in klank nog af. Daarom worden ze ook wel accenten genoemd. De stadstalen in het zuiden van het land, zoals het Maastrichts, Roermonds, Venloos en Sittards, vertonen daarentegen nog steeds grote verschillen met de standaardtaal, hoewel ook zij hier steeds meer naartoe groeien. Deze zuidelijke stadstalen zijn nooit het sociolect van een bepaalde klasse geweest, maar werden altijd door alle lagen van de bevolking gesproken.

In de twintigste eeuw keek men tot ongeveer de jaren zestig neer op alle van de standaardtaal afwijkende taalvariëteiten, die men denigrerend 'plat' noemde. Onderwijzers en ouders ontmoedigden het gebruik van dit plat. Dit verschilde overigens wel per regio: in het noorden werd veel meer op het dialect neergekeken dan in het zuiden – waar dialect van oudsher door alle lagen van de bevolking wordt gebruikt –, terwijl in Friesland al sinds de zeventiende eeuw een groep heeft bestaan die zich sterk beijverde voor het Fries.

In de jaren zestig van de twintigste eeuw traden grote maatschappelijke veranderingen in. Er ontstond verzet tegen het gevestigde gezag, en dat uitte zich ook in het taalgebruik, dat vrijer, minder officieel werd. De jonge generatie keerde zich tegen het verzorgde en gekunstelde taalgebruik van de oudere generatie. Er kwam een grote tolerantie voor verschillen in uitspraak en woordkeus, voor informeel taalgebruik en voor het gebruik van dialect. Het verschil tussen spreektaal en schrijftaal werd kleiner. In de jaren negentig werd geschreven spreektaal in internet- en sms-verkeer zelfs normaal.

De emancipatie van de jaren zestig leidde ook tot het ontstaan van allerlei

nieuwe groepstalen, zoals jongerentaal, studententaal, yuppietaal, homotaal. Van belang voor het ontstaan van deze groepstalen is het feit dat jongeren en jong-volwassenen gedurende langere tijd bijeen blijven dankzij de leerplicht (en tot voor kort de dienstplicht), en dat er een sterk groepsgevoel bestaat onder jongeren dat zich onder andere uit in een eigen woordenschat. Een oudere groepstaal is het Bargoens, waaronder vroeger de geheimtaal van dieven, zwervers en venters werd verstaan, een taal die gekleurd was door de streektaal van de sprekers en door het Jiddisch; nu de venters en de zwervers van het platteland verdwenen zijn, verstaan we er veelal de volkstaal van de grote steden onder.

Een speciale en recente vorm van jongerentaal is straattaal. Hierover is voor het eerst in 1997 gerapporteerd. Straattaal is een groepstaal van jongeren in de steden, een mengtaal met Nederlands als basis, aangevuld met woorden uit het Engels en minderheidstalen zoals Surinaams, Arabisch, Turks en Papiaments. Het onderzoek naar straattaal is nog volop bezig. In het boek over het Amsterdams wordt aandacht besteed aan het verschijnsel.

Vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw zien we zowel voor de plattelandsdialecten als voor de stadsdialecten een duidelijke revival, die wel 'dialectrenaissance' wordt genoemd: popgroepen die in dialect zingen, verheugen zich in een grote belangstelling, er verschijnen veel publicaties in en over het dialect, cabaretiers gebruiken stadstalen en bereiken daarmee een groot publiek.

De aandacht voor streektalen en dialecten is overgenomen door de politiek. Regionale en landelijke overheden bieden financiële steun aan inspanningen ten behoeve van het dialect. In 1984 is de eerste streektaalfunctionaris benoemd, voor het Gronings, in 1987 zijn streektaalfunctionarissen voor het Drents benoemd, in 1998 voor het Overijssels, in 1999 voor het Stellingwerfs en in 2001 voor het Zeeuws en het Limburgs. Bovendien zijn in 1996 het Fries en het Nedersaksisch in Nederland met verschillende status erkend als regionale taal binnen het Europees Handvest voor Regionale of Minderheidstalen. In 1997 is ook het Limburgs als regionale taal erkend.

De reeks 'Taal in stad en land'

Hoe staat het in het nieuwe millennium met de dialecten? De reeks *Taal in stad en land* biedt het antwoord op die vraag. Terwijl momenteel de belang-

stelling voor dialecten zowel bij de bevolking als bij de politiek nog steeds toeneemt, blijkt paradoxaal genoeg uit de boeken van de reeks dat het daadwerkelijke gebruik van dialect vrijwel overal gestaag afneemt, en dat alle dialecten steeds meer veranderen in de richting van de standaardtaal. Dat maakt het des te belangrijker dat de stand van zaken wordt vastgelegd. Van de meeste regio's en steden bestaan wel historische beschrijvingen van het dialect, maar in deze reeks wordt de *huidige* situatie beschreven. Uniek aan de reeks is bovendien dat hij uiteindelijk het gehele Nederlandstalige gebied zal bestrijken.

In principe volgen de delen van de reeks hetzelfde stramien. Eerst wordt een algemene inleiding gegeven met een plaatsbepaling van het dialect. Hierna volgt een beschrijving van de klanken en spelling, de woorden, woorddelen en zinnen van het huidige dialect – deze beschrijving is contrastief, dat wil zeggen dat de nadruk ligt op datgene wat afwijkt van het Standaardnederlands. De volgende hoofdstukken handelen over het ontstaan van het dialect en de houding ertegenover. Hierna wordt een woordenlijst gegeven met de belangrijkste of opvallendste woorden in het dialect. Ieder boek besluit ten slotte met gegevens over in het dialect geschreven literatuur en een voorbeeld daarvan, waarna als finale de belangrijkste literatuur óver het dialect wordt vermeld.

Het hoofdstuk over de klanken staat helemaal aan het begin, omdat klanken nu eenmaal het grootste, opvallendste en meest onderzochte verschil tussen Standaardnederlands en dialect vormen. Van de grote steden weet men vaak dankzij cabaretiers en zangers hoe de taal ongeveer klinkt, maar van de plattelandsdialecten is dat veel minder bekend, hoogstens in enkele stereotypen, die, zoals uit de boeken blijkt, lang niet altijd kloppen. De auteurs hebben geprobeerd de klankverschillen zo duidelijk en eenvoudig mogelijk uit te leggen, maar de materie is ingewikkeld. In ieder boek is een overzicht gegeven van de gebruikte fonetische weergave. Er bestaat in het Nederlandse taalgebied een tendens om tot uniforme afspraken te komen voor het spellen van dialecten, maar uitgekristalliseerd is deze tendens nog niet. Voor de reeks *Taal in stad en land* is in principe gekozen voor de Brabantse referentiespelling (in 1999 gepubliceerd onder de titel *Hoe schrijf ik mijn dialect?* en in de bundel *Honderd jaar stadstaal* – waarin de geschiedenis van de stadstalen wordt beschreven).

Bij het hoofdstuk over de zinnen kwamen twee problemen naar voren: ten

eerste bleek dat er over de zinsbouw van sommige dialecten nog veel niet bekend of onderzocht is, ondanks de verschijning in 1991 van de *Atlas van de Nederlandse dialektsyntaxis*. (Om dit gat te dichten is in 2000 het project Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten, SAND, van start gegaan.) Ten tweede bleek dat er voor diverse dialecten bijna niets te zeggen viel over de zinsbouw om de simpele reden dat deze nauwelijks van de Standaardnederlandse spreektaal verschilt of dat men zich niet bewust is van mogelijke verschillen; dat geldt met name voor de dialecten in het Randstadgebied.

Uit het hoofdstuk over de houding tegenover het dialect blijkt dat er een verschil in beleving en waardering van de verschillende taalvariëteiten bestaat. Dankzij de dialectrenaissance is de status van de dialecten in het algemeen weliswaar verhoogd, maar tussen de waardering van de dialecten onderling bestaan aanzienlijke verschillen. Opvallend is dat vooral de vroeger verguisde stadsdialecten in het westen van het land in bepaalde situaties en in gecultiveerde vorm een hogere status hebben gekregen, zowel binnen als buiten de stad zelf, en dat daarbij de (geringe) verschillen met de standaardtaal – vooral bestaand uit uitspraakverschillen – worden benadrukt. De statusverhoging van de plattelandsdialecten blijft daarbij over het algemeen achter. Daarbij is het dan interessant om te zien dat er ook in zuidelijk Nederland – waar de waardering voor en het gebruik van het dialect van oudsher door de hele bevolking werden gedragen – een tegenstelling tussen het platteland en de stad bestaat: in Maastricht bijvoorbeeld kijkt men vaak neer op dialecten van het omringende gebied, die men 'boers' noemt.

Alle delen van de reeks staan op zichzelf. Wie meerdere of zelfs alle delen van de reeks leest – en dat raad ik ieder van harte aan! – zal bemerken dat sommige verschijnselen of woorden in meerdere dialecten voorkomen. Verwijzingen daarnaar ontbreken meestal; de dialecten zijn in principe beschreven in hun verhouding tot de standaardtaal, niet in verhouding tot elkaar. Wel beslaan sommige boeken grotere gebieden, zoals het Oost- en West-Brabants, Zuid-Gelders of Midden-Nederland (Utrechts, Veluws, Flevolands en Urks). In deze boeken worden uiteraard de verschillen binnen het gebied beschreven.

Uit de boeken komt naar voren dat hoe verder weg van de Randstad een dialect gesproken wordt, des te meer het over het algemeen verschilt van de standaardtaal. En verder dat de stadsdialecten over het algemeen minder verschillen van de standaardtaal dan de omringende plattelandsdialecten. De

stadsdialecten van de Randstad verschillen dus het minst van de standaardtaal, en sommige stadsdialecten zijn zelfs vrijwel verdwenen: zo verschillen het huidige Leids en Nijmeegs van het Standaardnederlands vrijwel alleen in enkele speciale klanken of een bijzondere intonatie.

Wie na het lezen van de boeken nog meer wil weten, kan terecht op de website van het Meertens Instituut. Hier heeft Marc van Oostendorp een speciale site voor de reeks ingericht (www.taalinstadenland.nl). Deze site bevat onder andere een hoofdstuk uit ieder boek, aanvullingen op de boeken, illustraties, links naar websites met meer informatie over de streek en het dialect, en een geluidsopname van het dialect.

De boeken in de reeks bieden een boeiend overzicht van de taalvariëteiten die binnen het Nederlandse taalgebied worden gesproken. De auteurs zijn er op voorbeeldige wijze in geslaagd het stoffige of carnavaleske imago dat de dialecten lange tijd heeft aangekleefd, af te schudden en een informatieve en aantrekkelijke beschrijving te geven waaruit vooral blijkt dat de dialecten in het bewustzijn van de mensen nog springlevend zijn – waarmee niet gezegd is dat dat ook geldt voor alle dialecten zelf. Daarbij is ieder boek van de reeks geschreven vanuit de kennis, interesse en specialisatie van de afzonderlijke auteur. Iedere auteur plaatst dus zijn eigen accenten, wat het algehele beeld extra levendig maakt. Tezamen hebben de auteurs een indrukwekkend monument voor de Nederlandse dialecten opgericht.

Nicoline van der Sijs, hoofdredacteur

Inhoud

Lijst van illustraties

Woord vooraf

In dit boekje krijgt het bijzondere Leidse dialect de aandacht die het verdient. Er is tot nu toe nog nooit een monografie verschenen waarin dit dialect werd beschreven, laat staan werd bestudeerd. De serie *Taal in Stad en Land* vult dus een ernstige lacune in de studie van Nederlandse stadsdialecten op.

Beschrijvingen van het Leids komen voornamelijk van mensen die beroepshalve iets met de bevolking te maken hadden, onderwijzers bijvoorbeeld. En in studentenblaadjes en almanakken vindt men ook nog wel eens iets, dikwijls in de studentikoos-grappige sfeer. Er is weinig materiaal waarop een beeld van het dialect kan worden gebaseerd. De onderzoeker moet het doen met losse opmerkingen over het dialect, die dikwijls afkomstig zijn van mensen die niet op de hoogte waren van de dialectologie – de wetenschap die dialecten bestudeert – en daarom ook niet wisten waar zij bij hun observaties op moesten letten. Tegenwoordig beschikt de dialectologie over een fonetisch schrift, waarmee de uitspraak van een dialect nauwkeurig op schrift kan worden vastgelegd. De studie van enkele teksten in het Leids uit de negentiende eeuw brengt het probleem aan de oppervlakte, dat de opstellers van deze teksten weliswaar pogingen hebben gedaan de uitspraak weer te geven, maar dat ieder dat doet op zijn eigen manier en dan nog door middel van het gewone schrift. Hoe hun notaties in onze tijd nu precies moeten worden geïnterpreteerd, blijft onduidelijk. Juist ook vanwege het feit

dat het Leids in de laatste honderd jaar sterk is veranderd.

Dat geldt ook voor de woordenschat. Hier wreekt zich het gebrek aan belangstelling voor het stadsdialect, dat met name in het onderwijs als 'onbeschaafd' of zelfs als slecht en ongrammaticaal Nederlands is beschouwd. In de schoolklassen werd dat te vuur en te zwaard door gewetensvolle onderwijzers en leraren Nederlands bestreden. Het begrip 'stadsdialect' is immers nog erg jong. De interesse in dialecten nam aan het einde van de twintigste eeuw weliswaar toe, maar voor het Leids was dat te laat. Dat het Leids daarom gereconstrueerd moet worden, zal ik op meerdere plaatsen benadrukken.

Het is natuurlijk niet mogelijk om een volledige woordenlijst van het Leids in de hier toegemeten ruimte te publiceren. Woorden die behalve in het Leids ook voorkwamen in G.J. Boekenoogens *De Zaansche Volkstaal* (Leiden, 1897) en/of in het *Westfries Woordenboek* van J. Pannekeet (Wormerveer, 1984) heb ik als Hollands gekenmerkt. Woorden die behalve in Leiden ook gevonden konden worden in het *Westvlaamsch Idioticon* van L.-L. de Bo (Gent, 1892) en/of in het *Algemeen Vlaamsch Idioticon* van L. W. Schuermans (Leuven, 1865-1870, met een supplement van 1883) en/of F. Debrabanderes *Kortrijks Woordenboek* (Kortrijk, 1999), heb ik als Vlaams aangewezen. Woorden die zowel in de Hollandse als in de Vlaamse woordenboeken te vinden waren en woorden die in de woordenboeken van Van Dale (gebruikt zijn de edities 1872 en 1984) voorkwamen, heb ik als behorend tot het algemeen Nederlands beschouwd. Daarnaast zijn ook enkele andere woordenboeken gebruikt, die in de literatuurlijst, achteraan in dit boekje, zijn opgegeven.

Het zeventiende- en achttiende-eeuwse Leids komt voor een groot deel uit het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (*WNT*), waaraan dit boekje schatplichtig is, aangevuld met eigen materiaal uit bronnen van die tijd. De negentiende eeuw komt voornamelijk uit het materiaal van Adriaan Beets, uit enkele Leidse teksten uit het *Dialecticon* van Johan Winkler (1874) en uit *Van de Schelde tot de Weichsel* van J. en L. Leopold (1882). De twintigste eeuw is afkomstig van de schat aan materiaal van Willem Bodrijs *Stem uit de achterbuurt* uit 1980.

Voor het Leids zoals dat in de periode 1970-2000 in Leiden gangbaar was, zijn mijn eigen waarnemingen gebruikt op de markten en in de kroegen, maar ook tijdens de vergaderingen en bijeenkomsten binnen de Leidse vak-

beweging, waarin ik dertig jaar lang actief ben geweest en waar veel Leids te horen was. Daarnaast heb ik het materiaal van de wekelijkse columns van Hans Heestermans in het *Leidsch Dagblad* in de woordenlijsten verwerkt. Bij de afsluiting van dit boekje eind augustus 2001 liepen deze columns nog, zodat het niet mogelijk was al het Leids van de columns op te nemen. Bij het beschouwen van deze columns blijkt echter dat het merendeel van het Leidse materiaal is aangeleverd door oudere Leidenaren die woorden opgeven die in hun jeugd werden gebezigd en die voor een groot deel ook door anderen, zoals Adriaan Beets en Willem Bodrij, werden vermeld. Het materiaal bevestigt echter wel het beeld dat bij mij reeds eerder ontstond, namelijk dat de jongeren van nu het Leidse dialect niet meer spreken en kennen. De huidige Leidse woordenschat wijkt nauwelijks of niet af van het Hollands zoals dat in de grote steden in de Randstad wordt gesproken.

Woorden die vóór de Tweede Wereldoorlog zijn opgetekend, heb ik van een datering voorzien om aan te geven uit welke periode zij afkomstig zijn.

Ik heb mij moeten beperken. Zo zal men hier geen woorden vinden uit de studententaal zoals die in de universiteitsstad gangbaar was, zoals *bok* 'hoer', *filosoof* 'typisch restjesgerecht, bijvoorbeeld van koud vlees, aardappelen, vet, jus met melk', *kat* 'meisje dat met studenten uitgaat', *ploert* 'hospes', *sjouwen* 'drinken, kroegen bezoeken'. Tevens zijn ook Leidse textieltermen geschrapt, zoals *fustein* 'halflinnen of katoenen stof', *kaarden* 'een bewerking van wol, katoen e.d.', *looihal* 'hal waar geweven stoffen werden gekeurd', *ras* 'een wollen stof'. Niet opgenomen zijn voorts woorden die in de zeventiende en achttiende eeuw in de Leidse volkstaal gebruikelijk waren en sindsdien uit de taal verdwenen, zoals *bouw* in de uitdrukking *in zijn bouw zijn* 'in zijn schik, nopjes zijn', *kullen* 'bedotten, foppen' in *van iemand gekuld worden* 'voor het lapje gehouden worden', een woord dat thans nog in West-Vlaanderen bekend is en aan het eind van de achttiende eeuw in Leiden nog springlevend was.

Zoals in vele andere steden, onder meer in Den Haag door Haagse Harry, worden ook in Leiden pogingen gedaan om het eigen dialect nieuw leven in te blazen. Misschien dat dit boekje daarbij enige hulp kan bieden.

De ware kenmerken van het Leids bestaan in deze tijd nog uit de wijze waarop de *r* wordt uitgesproken en uit de bijzondere uitspraak van de *èi* voor de *ei* en de *ij* en de scherpe uitspraak van de *ee* als *ee-i* een unieke eigenschap van het Leids en de typische zinsmelodie. Opgemerkt moet wor-

den dat de uitspraak van de oorspronkelijke *r* zeer verschilt van die van de moderne *r*, die uit Amerika lijkt te zijn geïmporteerd. In het desbetreffende hoofdstuk kom ik hierop terug.

Het Leids staat niet alleen onder zware druk van het algemene Nederlands, maar ook van het Hollands: de uitspraak *ai* voor de *ei* en *ij* verdringt de *èi* van het Leids.

Ik hoop dat dit boekje ertoe bijdraagt dat veel Leidenaren hun stadsdialect gaan (her)waarderen en ontdekken. Dat zij beseffen hoezeer het Leids verbonden is met hun stad. Maar ik hoop ook dat iedereen die zich, hetzij professioneel, hetzij als belangstellende, in Leiden en daarbuiten, met dialecten bezighoudt, met interesse kennis zal nemen van de inhoud van dit boekje. Het Leids is zeker meer dan een taal waarin 'je lekker ken schelde'.

Ik dank het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden, dat het kostbare sigarendoosje van Adriaan Beets met Leidse woorden en uitdrukkingen zorgvuldig bewaart.

1. De geschiedenis van Leiden en de weerspiegeling hiervan in de Leidse woordenschat

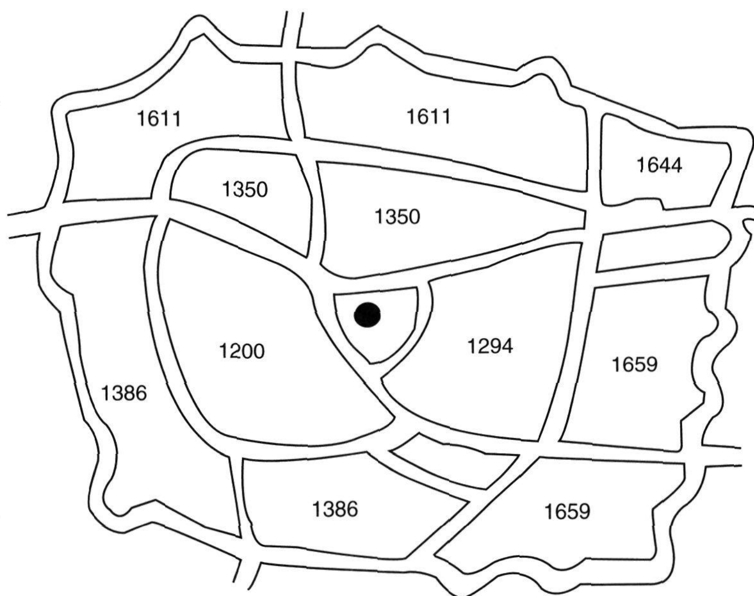
Leiden: een Hollandse stad

Reeds in de vroegste Middeleeuwen ontstond er een nederzetting rond een eiland in de monding van de Rijn, die zou uitgroeien tot het stadje Leiden. Het was gelegen in een zeer dunbevolkt gebied.

De nederzetting was strategisch van belang vanwege dat eiland midden in de Rijn, dat zich uitstekend liet gebruiken als plaats om een versterking aan te leggen om zo het scheepvaartverkeer te controleren en om daar geld aan te verdienen. Nog altijd ligt in het hartje van Leiden op die plaats een dertiende-eeuwse ronde burcht.

Langs het riviertje de Mare, dat uitmondde aan de noordoever van de Rijn vlak bij de burcht, ontstond al vroeg bewoning, bestaande uit enkele hoeven, het Maredorp. Het gehuchtje, dat oostelijker aan de Rijn gelegen was op de plaats waar zich nu het oude centrum van het huidige Leiderdorp – rond de Dorpskerk – aan de Hoofdstraat bevindt, werd in de oudste oorkonden met *Leythen* aangeduid. In het Middelnederlands is *lede* of *lee* 'waterloop, watergang'. Het meer naar het westen gelegen buurtschapje aan de zuidelijke oever van de Rijn op de plaats waar thans het stadhuis staat, groeide zo snel, dat in de elfde of twaalfde eeuw de naam *Leythen* naar deze kleine stad overging en *Leythen* voortaan *Leitherdorpe* werd genoemd.

Rond 1200 werd de stadsgracht gegraven om de bewoners veiligheid en

De stadsuitbreidingen. 1200: de oudste stad tot het Rapenburg; 1294 de stadsuitleg tot de Hooigracht; 1350: de daaropvolgende uitleg tot de Oude Vest; 1386 de uitleg tussen het Rapenburg en de Witte Singel; 1611: de eerste zeventiende-eeuwse uitbreiding tussen Oude Vest en de Mors- en Maresingel; 1644: uitleg tot de Zijlsingel; 1659: de laatste uitleg van de zeventiende eeuw tussen de Hooigracht en de Zijlsingel en tussen de Nieuwe Rijn en de Zoeterwoudse Singel.

bescherming te bieden: het Rapenburg en de Steenschuur. De landelijke rust aan de Rijn was voor het hof van de graven van Holland de reden om hier een buitenplaats tot aan het Rapenburg aan te leggen. Daar, op de plek waar nu de Lokhorstkerk staat, werd Floris de Vijfde, de bekendste graaf van Holland, geboren.

Leiden breidde zich langzaam uit: de Hoogewoerd werd opgeslokt, en in 1350 het Maredorp. De laatste belangrijke uitleg in de Middeleeuwen was een gebied ten zuiden van het Rapenburg tot de huidige Witte Singel. In deze periode veranderde Leiden van een agragrische nederzetting in een echte stad met een meer dan louter regionale betekenis en met een bestuursstructuur. De groei van het stadje was voornamelijk te danken aan immigra-

tie van bewoners van de omliggende dorpen en in mindere mate uit de rest van Holland, die de veiligheid van de stad zochten.

In de dertiende eeuw begon de lakennijverheid een overwicht te krijgen op de andere activiteiten. Dat blijkt uit de naamgeving van de vier wijken, waarin de stad toen was verdeeld en die hun naam ontleenden aan de belangrijkste gebouwen die daar stonden: het Gasthuis, waar de zieken werden verzorgd, het Vleeshuis, waar de overheid waakte over de voedselhygiëne en twee gebouwen die verband hielden met lakennijverheid: het Wolhuis, waar de wolvoorraden werden opgeslagen en het Wanthuis, de lakenhal. Oorkondes uit 1341 vermeldden reeds straatnamen als Wolsteeg, Vollersgracht (thans Langebrug) en Weverssteeg (thans Ketelboetersteeg).

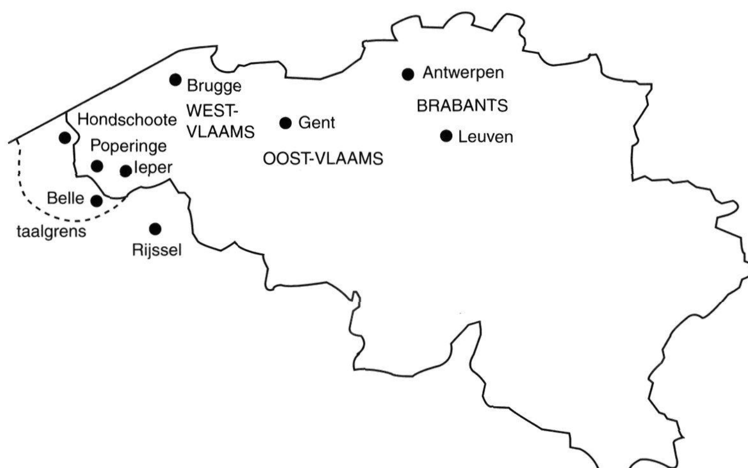
De bevolking groeide van 1250 zielen in 1250 naar 4000 zielen in 1350 en naar 5000 zielen in 1400. In de vijftiende eeuw, vooral tussen 1440 en 1500, nam de bevolking zeer snel toe: van 6000 zielen in 1440 naar 14.250 zielen in 1500. Het was een tijd van voorspoed, want de lakennijverheid bloeide. In augustus 1574, vlak voor het beleg van de stad, telde de stad 12.456 bewoners; het aantal was gedaald als gevolg van enkele pestepidemieën.

Ook economisch ging het in deze laatste periode niet goed met de stad. De lakenindustrie kwijnde door hevige concurrentie van Engelse en Vlaamse textielcentra, die veel goedkoper dan Leiden hun producten op de Europese markt brachten.

De Vlamingen komen in Leiden

Toen de stad, na een beleg van 129 dagen, op 3 oktober 1574 werd ontzet door de Prins van Oranje, waren er naar schatting van de stadssecretaris Jan van Hout ongeveer 6000 bewoners door honger, dorst en andere ontberingen om het leven gekomen, de helft van de bevolking.

De politieke situatie in de zuidelijke Nederlanden had een enorme immigratie van Vlamingen en van Frans-Vlamingen naar de noordelijke Nederlanden tot gevolg. De inquisitie en de katholieke Spaanse overheersing vervolgden met harde hand alle calvinisten en allen die zich niet wensten te bekennen tot het katholieke geloof. Om martelingen en lange kerkerstraffen te ontlopen, weken zij uit naar de protestantse landen Engeland en Duitsland. Het grootste deel echter vertrok naar het protestante Noord-Nederland, waar zij hun godsdienst vrijelijk konden uitoefenen.

Herkomstgebieden van de Vlaamse immigranten, die zich aan het eind van de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw in Leiden vestigden.

Vanaf het jaar 1577 kwam de immigratie naar Leiden goed op gang. Zodanig dat in 1581 de stad weer 12.000 inwoners telde, in vier jaar een aanwas van 6000 nieuwe inwoners. Zij kwamen uit Leuven, Gent, Brugge, Antwerpen, maar voornamelijk uit Ieper en Poperinge in West-Vlaanderen en uit Belle en Hondschoote in Frans-Vlaanderen. Vrijwel alle inwoners van Hondschoote, dat in 1582 in handen van de troepen van Anjou viel, vestigden zich in Leiden. Na de val van Antwerpen in 1585 nam het aantal Vlaamse immigranten nog sterker toe. In de periode 1585-1590 verlieten 38.000 Antwerpenaren hun Scheldestad, in 1621 woonden 35.000 Zuidnederlanders in Amsterdam, dat is een derde van de toenmalige bevolking, in Rotterdam 5.000 Zuidnederlanders (20% van de bevolking). In totaal verhuisden ongeveer 150.000 Zuidnederlanders al of niet rechtstreeks naar het noorden, zo'n 10% van de Zuid-Nederlandse bevolking. In 1630 bevonden zich ongeveer 150.000 Vlamingen in de Republiek. In Holland, waar het grootste deel van de immigranten neerstreek, woonden volgens een telling uit 1622 700.000 mensen. Voor de stad Leiden betekende deze ontwikkeling een verdere groei van 12.000 inwoners in 1581 naar bijna 45.000 in 1622, waarvan er volgens Briels (1978) 30.000 uit Zuid-Nederland afkomstig waren, dat is 67% van de bevolking.

Tot de val van Antwerpen in 1585 hielden velen onder de immigranten nog de hoop op terugkeer, maar daarna, toen de Zuidelijke Nederlanden definitief Spaans waren geworden, begonnen zij zich te mengen in hun nieuwe samenleving. In Leiden reorganiseerden enkele zeer kapitaalkrachtige Vlamingen de noodlijdende Leidse textielnijverheid. Zij bekleedden hoge functies in het stadsbestuur en waren zeer actief in het sociale en culturele leven. De rederijkerskamer De Orange Lelie werd in 1590 door de Vlamingen opgericht. Voor de stedelijke ontwikkeling waren zij zeer belangrijk en zij maakten van Leiden de tweede grote stad van Holland. De naar Haarlem uitgeweken Vlaming Lieven de Key gaf aan de bloei van de stad vorm door de bouw van het Leidse stadhuis, dat in 1595 werd opgeleverd.

Voor de vluchtelingen uit West-Vlaanderen was Leiden een aantrekkelijke bestemming. De Vlaamse textielarbeiders waren zeer welkom in de stad, vooral die uit het belangrijke textielcentrum Hondschoote. Daar was toevallig een nieuwe fabricagetechniek ontwikkeld, die de Leidse textielnijverheid een krachtige impuls zou kunnen geven. Het stadsbestuur lokte ze naar Leiden, omdat de Leidse textielnijverheid zich in een ernstige malaise bevond. Ze ontvingen gunstige vestigingsvoorwaarden en verkregen het poorterschap gratis of tegen een verlaagd tarief.

De toename van de bevolking na het beleg noopte het Leidse stadsbestuur het grondgebied van de stad flink uit te breiden. Daarmee werd in 1610 begonnen. In 1611 werd de grond ten noorden van de oude stad bebouwd. De bevolking groeide gestaag door: van 45.000 in 1622 tot 70.000 omstreeks 1670. Leiden moest meegroeien. In 1644 begon de bebouwing van het havenkwartier in het noordoosten. De stad reikte toen tot de huidige Zijlpoort; in 1659 ten slotte werd het gedeelte langs de Zijlsingel en de Zoeterwoudse singel bebouwd. Deze uitleg werd letterlijk volgepropt met kleine huisjes, de zogenaamde wevershuisjes. Niet minder dan 66 huisjes per hectare.

Door al deze uitbreidingen werd Leiden, ook wat betreft de oppervlakte, op Amsterdam na, de grootste stad van Holland.

Leiden: stad van vluchtelingen

Geen enkele Hollandse stad heeft zoveel invloed ondergaan van immigranten als Leiden.

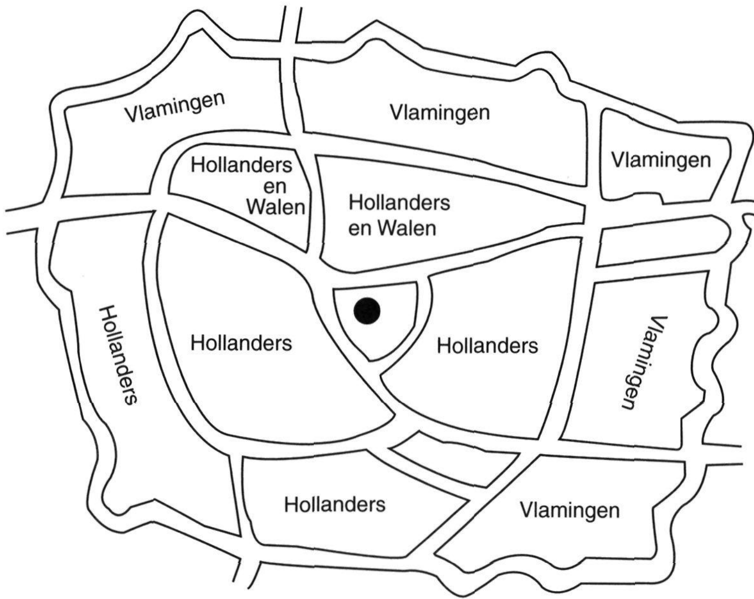
Tegenwoordig worden in de grote steden organisaties zowel door de overheid als door particulieren opgericht om de nieuwkomers te begeleiden om de weg te vinden in de ingewikkelde moderne samenleving en hen op de hoogte te brengen van de leefgewoontes, omgangsvormen en maatschappelijke regels die geschreven of ongeschreven in Nederland gelden. Het beleid ten aanzien van de nieuwkomers is gericht op integratie in de samenleving en vooral op het begrijpen en respecteren van elkaars visie en overtuiging. Een van de aspecten van dat beleid is dat de immigranten niet per nationaliteit, godsdienst of ras bij elkaar worden geplaatst. Geen wijken waar alleen maar Marokkanen wonen, of Turken, of Surinamers. Ze worden, waar mogelijk, verspreid gehuisvest, overal in de stad, in elke straat of wijk vind je de nieuwkomers. Door dit zogenoemde spreidingsbeleid van de overheid wordt de intergratie en actieve deelname aan het sociale leven bevorderd en vergemakkelijkt.

Dat zijn de moderne ontwikkelingen. Het is niet altijd zo geweest, zeker niet in Leiden. In de zeventiende eeuw had de overheid nog nooit van een spreidingsbeleid gehoord. Grote groepen immigranten zijn eeuwenlang bij elkaar gehuisvest. De nieuwe wijken die in de zeventiende eeuw werden gebouwd, waren bestemd voor huisvesting van de nieuwkomers. Daar werden de uit Vlaanderen afkomstige 'arbeytsluiden' gehuisvest. Hier moet zich in de zeventiende eeuw een soort verkavelingsvlaams hebben ontwikkeld uit de verschillende dialecten, zoals het Antwerps, het Gents en het Brugs en andere West- en Oost-Vlaamse dialecten. Omdat verreweg de meeste immigranten afkomstig waren uit streken waar men een West-Vlaams dialect sprak, kan het niet anders dan dat het in de nieuwe buurten ontstane Vlaams-Leids een sterke West-Vlaamse kleur moet hebben gehad.

De Vlaamse kolonie bleef bij elkaar en homogeen in de buurten waar zij in de zeventiende eeuw terecht was gekomen. Ze huwden onderling en hadden kinderrijke gezinnen. Het centrum zelf bleef Hollands spreken. Leiden was in de zeventiende en achttiende eeuw een tweetalige stad: Brussel aan de Rijn.

Hollands en Vlaams

Natuurlijk was er een wisselwerking tussen het Hollands Leids en het Vlaams, in ieder geval in de zeventiende eeuw. De vroegste aanwijzingen voor het

De huisvesting van de Vlaamse immigranten in de zeventiende eeuw in de wijken rond het centrum. In het centrum woonden de Hollandse Leidenaren, schematisch voorgesteld, want er waren ook menggebieden. Aan de nettere straten en grachten woonden ook Hollanders.

bestaan van die invloed zijn te vinden in het boekje *Seeman*, uitgegeven in het jaar 1681 van W. van Winschooten, die rector was van de Latijnse School in de Lokhorststraat. Hij signaleerde Vlaams-Leidse woorden zoals:
balie 'leuning', een Vlaams woord voor een afsluiting langs het water, langs de leien, de grachten en bruggen. In het Land van Waas kent men *balie* nog in de betekenis 'hek, slagboom' en in Midden-West-Vlaanderen is *balie* 'de smeedijzeren toegangspoort tot een hoeve of een weide'. Een ander volgens hem typisch Leids woord was *kraankind*, voor 'een arbeider die swaar heffen en tillen moet', een blijkens het *WNT* Vlaams woord met vindplaatsen uit Brugge. In de in 1672 verschenen *Korte Besgryving van Leyden* van S. van Leeuwen, lid van de Grote Vroedschap van Leiden, staat dat woord uitgelegd: 'Voor by de Kraan, daar alle Grove Waren te Scheep uyt ende ingeladen, ende ter Wage ende elder-waarts gebragt werden, door Luyden daar toe gesteld, diemen Kraan-kinders nomt, komt de buyte Rievier-vis-markt'. Een

ander Leids woord in *Seeman* is *fluwijn* 'sloop', dat ook in het Land van Waas en in Antwerpen voorkomt.

Hollands-Leids, maar mogelijk ook Vlaams-Leids in *Seeman* is *hoek* 'winkel': 'dat nu een *Winkel* een *hoek* beteekend, dat leeren ons de Leienaars daagelijk, als zij vraagen, *wie sit daar in den hoek*? Een *hoek* of *hoekbank*, een toonbank', volgens het *WNT* reeds Middelnederlands 'uit Leidsche stukken', met een literaire vindplaats echter van de zestiende-eeuwse Vlaming Everaert en in Vlaanderen kent men nog steeds de *hoekbank voor* 'toonbank'. In het woordenboek van Marin uit 1701 vindt men bij *winkel*: 'altemets een hoek, voornaamentlyk tot Leiden'.

Uit de *Seeman* blijkt in ieder geval dat de Vlaamse woorden aan het eind van de zeventiende eeuw toen nog duidelijk waarneembaar waren. Tot ver in de negentiende eeuw was die Vlaamse kleur merkbaar, zoals Winkler in 1882 nog vaststelde.

Van Winschooten noteerde in 1681 in zijn *Seeman* ook enkele Hollands-Leidse woorden, zoals *wacht* 'een schort of een vrouwenrok van een zware stof', dat ook voorkomt in de Zaanstreek, en *seil*, dat werd aangetroffen in het westen en noordoosten van Nederland en het noorden van de provincie Antwerpen en waarvan de betekenis is een *watering* 'gelijk hier buiten Leiden de *seil* en *seilbregge* haar naam daar van hebben'. De laatste voorbeelden tonen de dominantie van het Hollands aan. Het *WNT* definieert *zijl* als een '(aangelegde of genormaliseerde) waterloop voor den afvoer van overtollig water, vaak voorzien van een uitwateringssluis; uitwateringskanaal, afwatering'. Hoe bekend dit woord in Leiden was, blijkt uit een citaat uit het *Welvaren van Leiden* van 1659: 'Sijnde daerenboven dese Stad tot veler handwercken nodigh gerief seer wel met zijlen, graften en vlieten doorwaterd'.

Woordenlijst: Hollandse woorden in het Leids

berzie, Een woord dat in de spreektaal van vele gewesten zeer gewoon is, hetzij in de zin van: 'ongeordende, wilde troep van koeien, van kinderen, van gemeen volk', hetzij in die van 'ongeordende boel, rommel', of ook in die van 'drukte, herrie', ook bekend in Groningen *berzie*, *birzie*. In West-Friesland *bersie*, 'smeerboel, rommel', volgens Pannekeet 'een afl. van een oud werkwoord *bersen*, dat o.a. jagen, onrustig heen en weer lopen van het vee betekent, waardoor het land vertrapt wordt en er een smeerboel onstaat'. Bodrij heeft als omschrijving: het is een rommel hier.

dansmeester, in de Zaanstreek 'een schertsende benaming voor een magere koe', in Leiden 'een nuchter, pasgeboren kalf'. ‖ ai ait nog wel cinte vor een hallef loosie of en stikkie dansmaister, *een stukje kalfsvlees*(?) (1882).

deun, in verschillende betekenissen, ook bekend in de Zaanstreek.

– (als zelfstandig naamwoord): *leit u nog deun aan het hart* (Beets, 1903, gehoord van 'eene noodhulp die wij 8 weken gehad hadden').

– (bijwoord of bijvoeglijk naamwoord) schraal, krap, in de algemene taal niet meer gebruikelijk. ‖ Iets deun afknippen, *op het kantje af* (1900).

– dicht, ook in de uitdrukking *iemand iets deun aan de schenen leggen*, iemand eens even goed de waarheid zeggen. ‖ te deun aan de tram, *te dicht langs de tram* (1901).

– nauwkeurig, nauwgezet. ‖ Zoo deun heb ik het niet nagekeken (1904). Je moet niet zo deun kijken, *je moet niet zo nauw of precies kijken.*

– nadrukkelijk. ‖ Ik zal het hem wel deun aan zen schenen leggen, *zal het hem wel nadrukkelijk aan zijn verstand brengen* (1905).

Bodrij geeft de betekenis 'op het kantje af'.

dooplokje, lokje, vlootje, schaaltje voor de doop (azijnsaus enz.), en komt ook nog in de Zaanstreek en in West-Friesland ('wijd, laag en oorloos kopje') voor. Beets meldt dat het in 1892 nog bekend was in de pottebakkerswinkels.

drift, haast. In de Zaanstreek kent men nog *kippedrift* voor 'gejaagdheid': *Ze heb altijd zoo'n kippedrift in der lijf.* ‖ Ik had zoo'n drift met die regen, om er door te komen (voor 1938).

driftig, vol haast, ijver, vuur, vurig. ‖ De dienstbode die u nu hebt is een erge trage; 't is een heel verschil met de vorige, als die werk zag, dan zou ze 't niet laten leggen, daar was ze veel te driftig voor (1909).

ees, het woord *ees* is de Hollandse vorm van *aas*, een bekende term uit verschillende knikkerspelen, bijvoorbeeld in de Zaanstreek: twee spelers geven elkaar een gelijk aantal knikkers, die achter elkaar in een rij worden neergezet. Dan wordt daarop geschoten. Raakt de schieter een knikker van zijn tegenstander, dan is die knikker van hem en dan moet de ander 'esies' geven, dat wil zeggen zijn rij weer aanvullen met nieuwe knikkers. De uitdrukking *ees op iemand hebben*, is volgens Beets 'hem niet mogen lijden', eigenlijk betekent dat zoiets als 'nog iets van hem schuldig zijn', 'nog iets met hem hebben te verhapstukken', ook op een zaak: *ees op iets hebben.*

ermen, urmen, klaaglijk kermen, ook bekend in de Zaanstreek voor 'weeklagen, tobben'.

geestig, levendig, vergelijk in West-Friesland *geistig* 'vurig': 't Is een geistig peerdje. Een geestige jongen, *ongedurig.* ‖ Die jongen is te geestig voor het draaiersvak (1905).

haveschop, havenschap, datgene wat tot verzorging van het lichaam dient: reiniging, kle-

ding, in de uitdrukking *zijn haveschop niet krijgen*, er onzindelijk en verwaarloosd uitzien (Beets 1895, gehoord van de dienstbode van professor Hartman), volgens *WNT* ook in Rijnsburg; vergelijk ook in West-Friesland *havene* 'reinigen, in orde maken' en Vlaanderen: *dat kleed is niet veel havers* (niet te goed).

kant, van vrouwen en meisjes: helder, zindelijk, net, ordelijk, puntig. || Kant, in Noord-Holland gebruikt voor: vlug, vaardig, ook net; te Leiden ook voor net, puntig (18de eeuw).

kluts, hoeveelheid (meestal van vaste stoffen); in het bijzonder: overschot, rest, restant. In deze zin met name in het westen bekend, zoals in de Zaanstreek nog *een klussie geld*. Vermoedelijk ligt aan dit gebruik de voorstelling ten grondslag van een hoeveelheid die men in één keer slaat, neerslaat, neersmijt of neerkwakt. || Klutsje geld (eind 18de eeuw).

koon, wang, volgens Beets 'het volkswoord voor: wang', reeds in Van Winschooten, *Seeman* [1681]: 'Wang noemen de Leienaars een *koon*'; volgens Stoett (1919) 'in Zuid-Holland is dit nog het gewone woord. Kiliaen uit 1599 noemt het Hollandsch'; volgens het *WNT* in Hollandse dialecten, met name Zuid-Hollandsche, het gewone woord voor *wang*. || Hij gaf me 'n zoen op allebei me koone (1935); ook 'dikke wang, gezwollen wang'.
– In Leiden in de 16de en 17de eeuw: de wangstukken van een vrouwenmuts, met name de muts van de weesmeisjes. || Witte linnen Mutsen met breede vooruit staande koonen, *Beschryving van Leyden*.

kwar, nergens voor te gebruiken (Bodrij). Naam voor dieren of planten die zich niet flink ontwikkelen; achterblijver, ook elders in Zuid-Holland.

lemoenzijde, van *lemoen*, bij een wagen: de achterregel met de twee bomen, waartussen het trekdier loopt, rechterkant, in de uitdrukking *zich aan de lemoenzijde houden*, 'zich niet wagen, oppassen geen partij te kiezen, zich niet verspreken' (1901). In de Zaanstreek wordt gezegd: *'t Is van de lemoenkant*, het is familie van de koude kant, aangetrouwde familie, ook aldaar: *gaan maar wat aan de lemoen-* (of: *limoen-*)*zijde*, ga maar wat verder weg, ik wil je zo dicht niet bij me hebben; en vergelijk ook in Groningen: *lemunen kante*.

leukwater, met klemtoon op *-wa-*, lauw water (1898), reeds bij Berkhey (eind 18de eeuw), vergelijk Engels *lukewarm* 'lauw'.

loch, achterste, gat. De vorm *lok* bestaat reeds in het Middelnederlands: *loc, locke*, en nog in de verschillende dialecten, zoals in West-Friesland *lok*, 'gat, achterste': *'M'n lok', zee skêlige Lois*, platte verwensing, in Groningen ook nog *lok*, en zo ook in de Utrechtse Vechtstreek. In de zestiende eeuw kwam de vorm *loch* in Vlaanderen voor, zoals bij Marnix van Sint Aldegonde en in het woordenboek van Kiliaen uit 1588 en in 1869 in het

woordenboek van de Gentenaar Heremans ook nog *loch* 'trou [gat], ouverture [opening]'. De zeventiende-eeuwers Hooft en Vondel gebruikten de vorm *loch*, blijkbaar is deze vorm Hollands. Elders in Zuid-Holland is de vorm *loch* nog steeds gangbaar, in Van Dale (1872) als een zeeterm. De vorm *loch* is kennelijk met de Vlamingen naar het noorden gekomen en heeft, tenminste in Holland en dus ook in Leiden, de vorm *lok* verdrongen. ll An je loch! (Beets, 1903, met de aantekening: 'gehoord van jongens uit de mindere volksklasse').

mert, stront, van Frans *merde* met dezelfde betekenis, in de uitdruking *ergens mert an hebbe* 'ergens maling aan hebben'. In de zeventiende eeuw nog gewoon. Ook in de Zaanstreek: *de mirt* (of *een mirt*) *aan iets hebben* met de betekenis 'ergens een hekel aan hebben'; en nog in West-Friesland *d'r merd an hewwe*, 'er schijt aan hebben, er maling aan hebben'.

meugebet, in de uitdrukking *meugebet staan*, plaatsvervanger zijn. Niet zozeer als behulp van mindere waarde, maar als gelijkwaardige (voor 1938). Ook bekend in de Zaanstreek voor *'iemand die een plaats inneemt, welke een ander heeft geweigerd'*. L.G. de Graaf tekende hierbij aan: 'Elders, b.v. op Texel: als mindere plaatsvervanger, bij gebrek aan beter'.

onk, oneven, ongelijk, in West-Friesland verouderd, ook in de Zaanstreek bekend: een onk getal. Ik heb nog verscheie onke schoteltjes (*verscheidene schotels, waarvan de bijbehorende kopjes gebroken zijn*). Bij Heestermans met betrekking tot een muur: 'Volgens Pim waren alle muren onk ... . Want onke muren zijn oneffen. Aan de ene kant is de muur van boven naar beneden 3 m.79, aan het andere eind 3.81'.

rijp, rups, vergelijk de Zaanstreek *trap niet op de rijp*.

roering, aandrang tot ontlasting, eigenlijk: de beweging in het lichaam die dit gevoel veroorzaakt. Nog in de Zaanstreek bekend: *Ik lijk wel roering te krijgen*: als men na een tijdperk van hardlijvigheid aandrang tot ontlasting voelt. ll Ik kreeg er zoo'n roering van (b.v. *van een laxeermiddel*). Ik heb er altijd wat roering van in mijn lijf (bijvoorbeeld *van zekere spijzen zooals grutten en derg.*) (1918).

trammelant, lawaai, rumoer, ook elders in Holland, vergelijk in de Zaanstreek: Die jongens maken 'en trammelant, dat hooren en zien je vergaat. ll 's Nachts om 12 uur mochte ze pas weer in de steeg terugkomme, op voorwaarde dat zu geen trammelant meer zouwe uithale.

vaandelen, bemachtigen, snaaien, alleen Noord- en Zuid-Holland. ll We hebben weer wat voor je gevaandeld, bemachtigd, gesnaaid (*van percenten op betaalde rekeningen*) (1902); Heb je nog al wat gevaandeld (*opgehaald, met een collecte bijvoorbeeld*), viel er nog wat te vaandelen?

vermeppen, beslist weigeren (iets) te doen; (iets) vertikken, verdommen. Ook bekend in West-Friesland. || Dat vermep ik! (ongeveer 1900).

vermepping, in de verbinding *in de vermepping komen* of *zijn*, in de narigheid komen of zijn. || In de vermepping komen (ongeveer 1900).

zuielijk, zuidelijk, op zachte vriendelijke wijze, ook in Noord-Holland. || 't Lijkt mij 't zuiëlijkst, als we ('t zoö, op die manier enz.) doen (1902).

zweven, in de verouderde verbinding *achter straat zweven*, in Zuid-Holland nog *langs de straat zweven*, op straat rondlopen. Wellicht ook met pejoratieve connotatie: op straat rondhangen. || Langs de straat zweven, *zwerven, zwieren, rondlopen* (ongeveer 1900).

Het Vlaamse Leids

In de negentiende eeuw werden van de dialecten in Vlaanderen veel woordenlijsten en woordenboeken gemaakt. Het dialect was daar als taal van de bevolking springlevend. Na de val van Antwerpen groeide België uit tot een Franstalige staat, waar de burgerij en haar stedelijke en landelijke overheid uitsluitend Frans spraken. In de onderlinge contacten, in het verenigingsleven, in het café in het dorp en binnen de gezinnen bleef het eigen dialect de gebruikstaal.

In Vlaanderen nam de belangstelling voor het dialect vanaf de negentiende eeuw toe. Dat heeft natuurlijk te maken met de ondergeschikte positie van de Nederlandse taal in Vlaanderen tegenover het dominante Frans. Het Nederlands in Vlaanderen vocht voor zijn rechten, die werden opgeëist door de Vlaamse Beweging met als belangrijke voorman Jan Frans Willems. Hij eiste van de regering dat het Nederlands een gelijkwaardige plaats als officiële taal naast het Frans zou worden toegekend. Willems had daarbij het Nederlands van zijn Noorderburen voor ogen, maar niet alle Vlamingen waren het daarmee eens. Zij meenden dat het Nederlands in België zijn eigen Vlaamse kleur moest behouden. De taal van de Nederlanders – lees de Hollanders – vonden zij rauw en onbeschaafd, doorregen met onnederlandse en vreemde woorden. De dialecten waren in hun ogen voorbeelden van het Nederlands zoals het moest zijn: onbezoedeld door invloeden en smetten van vreemde talen. De schoonheid van de Vlaamse dialecten met hun zuivere – soms nog Middelnederlandse – woorden, moest in het Nederlands van België volledig tot haar recht komen. Vele Vlamingen begaven zich onder de bevolking om de dialecten vast te leggen. Een van hen was de West-Vlaming Guido Gezelle. Hij legde een verzameling aan van meer dan

250.000 West-Vlaamse woorden, die hij tijdens zijn wandelingen en in gesprekken met dialectsprekende Vlamingen hoorde en opschreef. Hij publiceerde deze 'Woordentas' in zijn *Loquela*, een tijdschrift dat regelmatig verscheen en dat woordenlijsten van het West-Vlaams bevatte. Deken L. De Bo, die Gezelle goed kende, gebruikte veel van de 'Woordentas' in zijn *Westvlaamsch Idioticon*, dat in 1873 verscheen. Amaat Joos, eveneens een geestelijke – het waren vaak pastoors en priesters die deze woordenboeken samenstelden – hield zich bezig met het dialect van het Land van Waas, een gebied ten westen van Antwerpen, en L. W. Schuermans, 'onderpastoor te Leuven', maakte een woordenboek van het Vlaams van het gehele Nederlandssprekende gebied van België. Zijn woordenboek verscheen in 1900.

Uiteindelijk heeft Willems de strijd gewonnen. De Vlamingen kozen voor het Nederlands van hun Noorderburen. De erkenning van het Nederlands als een van de drie officiële talen in België zou Willems niet meer meemaken, pas ver in de twintigste eeuw – na een felle taalstrijd – kreeg deze erkenning een wettige grondslag.

Omdat het West-Vlaamse dialect goed is geïnventariseerd, kan er een beeld worden gereconstrueerd van de invloed van het West-Vlaamse dialect in Leiden. Het merendeel van de immigranten die aan het eind van de zestiende eeuw in Leiden arriveerden, was, zoals reeds eerder opgemerkt, afkomstig uit West-Vlaanderen. In Leiden liep er geen Guido Gezelle met notitieblaadjes rond, waarop hij woorden schreef die hij hoorde van de bevolking. Het Leidse dialect moet dus door middel van een omweg door Vlaanderen worden achterhaald. Verder moet er worden gewerkt met de overblijfselen van dat dialect in het moderne taalgebruik van de Leidenaren.

Woordenlijst: Vlaamse woorden in het Leids

Nog in de vorige eeuw werden in het Leidse dialect veel Vlaamse woorden gebruikt, die in de Vlaamse dialectwoordenboeken zijn terug te vinden. Enkele voorbeelden zijn:

aakster, vervelend kind, in de oorspronkelijke betekenis 'ekster', ook bekend in de Zaanstreek en in West-Friesland, maar in deze streken niet met de betekenis 'vervelend kind' opgegeven. In Midden-West-Vlaanderen is *akster* nog 'een zeer levendig kindje'. || Ze heb erge aaksters van kindere.

aardig, 1) onpasselijk, onwel; in het Land van Waas: *aardig* 'ongesteld': Ik wierd aardig in de kerk, maar 't was gauw over, en nog in Kortrijk: 'k Ben aardig gekommen, *ik ben onwel geworden*. || Wat word ik aardig, *gezegd door een jonge vrouw, even voordat zij flauwviel.*

2) raar, vreemd, merkwaardig, nog in Kortrijk: Dat es aardig, *dat is vreemd*.

baggedet, vuile, dikke of slonzige vrouw, van zeventiende-eeuws Nederlands *paggadet* en nog in West-Vlaanderen: pagadette, pauwedette, *pronkmeisje, modepop*. Mogelijk is ook een verband met het Bargoens *pagadet* 'opgedirkt, pronkziek mens' (*Bargoens Woordenboek*). || Jij vieze baggedet.

begrepen, *verlegen, beschaamd* over iets. || 'Ik ben er mee begrepen', zei de vrouw, toen men haar zulk een groot geschenk gaf (1896). Deze uitdrukking komt ook voor in West-Vlaanderen: *ik was er in begrepen om hem dat te zeggen*.

blegeur, van Frans *blagueur*, opschepper. *Blegeur hebben*, opscheppen, snoeven, niet uit het Frans, maar uit het Vlaams, vergelijk Kortrijk bij *blageur* 'zwetser' en te Gent: *blageur* 'opschepper, snoever, zwetser'. Ook *blegeurmaker*, nog in Midden-West-Vlaanderen: *blagaoimaokre* 'opschepper, lawaaierige bluffer', *blegeurschopper*.

boudig, kordaat, moedig, niet kleinzerig, *bout* 'onbevreesd, onbeschroomd'; in Vlaanderen *boud*, in West-Vlaanderen 'stoutmoedig, onversaagd'. || Een boudig wijf (met de aantekening van Beets 'van eene vrouw die zich cordaat had gehouden bij hare bevalling') (voor 1938).

bras, in de uitdrukking *lelijk in de bras zitten*, in de brand, in verlegenheid zitten, vergelijk het meer algemeen bekende *in de rats zitten*, waarin *rats* als afkorting voor *ratjetoe* 'dooreengestampt middageten van soldaten' verklaard wordt. Het woord *bras* zou afkomstig kunnen zijn uit West-Vlaanderen, waar dit betekende 'gestampte rapen met wat brood of meel, dat de mensen eten in tijd van hongersnood'.

brielen, huilen, schreien, van West-Vlaanderen naar Leiden gekomen, vergelijk: *hij brielt gedurig dat het verdrietig is*. Een West-Vlaams citaat uit de zeventiende eeuw luidt: *Laet dit weenen, grensen, brijlen, En siet hier den rechten troost*. Ook Bodrij kende het woord. || 'Niet zo brielen', 'mèd, sta nou niet zoo te brielen' (Beets met de aantekening: 'Leidsche straatgezegden mindere burgerklasse'); kijk zijn (*hem*) daar in een hoekje staan te brielen! (1898).

brok, 1) veelal in minachtende zin, volgens het *WNT* vooral gebezigd voor jongens en mannen; thans nog in Gent, maar dan toegepast op een meisje: *een gezonde brokke* 'een kerngezond meisje, goed uit de kluiten gewassen'. || Die dochter van mijn, 't is niks geen meissie; 't is net zoo'n brok jongen; mijn man ... is maar 'n brok van 'n wever (*Tuberculose-lijders*, 1907), ook van toepassing op een dier: 't Is van nacht weer zoo'n

leven boven mijn hoofd geweest; u moet toch het valletje weer eens zetten; ik geloof dat het weer een brok muis is, dus als u vragen mag (enz.); ben jij bang voor zoo'n brok muis (*voor zo'n onnozel muisje*) (ongeveer 1898).

– Ook met betrekking tot zaken: Al de Franschen, die men ... in zag komen waren naakt, geen broek aan hun gat, barrevoets, sommigen een brok kiel of een brok deken om hun bast, *Leiden in den Franschen Tijd*. Je belooft ze (*de kinderen*) een nieuw brok kleeren voor 's zondags (*Tuberculose-lijders*, 1907).

2) In Leiden, Vlaardingen en andere plaatsen 'balletjes van dik en taai gekookte suiker of stroop' (1900). In Noordwijkerhout *jodenbrokken* genoemd.

dazert, vergelijk *dazerik*, 'dwaas' in West-Vlaanderen; *daas* is een bijvorm van *dwaas*: 'dazer mensch is er niet te vinden', in West-Vlaanderen. Ook, behalve in Vlaanderen, in Haarlem en Alphen; 'gek doen' is een omschrijving van Bodrij.

dorpel, drempel, in 1893 nog door Beets 'uit den volksmond' gehoord: *pas op, die dorpel is geverfd*. Volgens het *WNT* is *dorpel* het gewone woord in de niet-Fries getinte dialecten en loopt de grenslijn over Leiden, Utrecht en Kampen. In het *WNT* zijn de 16de- en 17de-eeuwse citaten van *dorpel* 'drempel' uit Vlaamse bronnen afkomstig. Ook nog in het Land van Waas: *dat huis heeft 'nen goeden dorpel* 'wordt door veel klanten bezocht'.

eigenschap, familiebetrekking, verwantschap, in Vlaanderen en in het Land van Waas, waar *eigendom*, 'maagschap' betekent zoals in *wat is een mensch zonder vrienden of eigendom?* || Ik heb nog oom in Rotterdam wonen, maar die is hertrouwd, en om nou die nieuwe tante op te gaan zoeken, daar kom je toch ook niet toe; 't is toch geen eigenschap ('t is toch zoo weinig eigenschap) (1892).

gonzen, met kracht stromen, gutsen. || Het zweet gonsde van mijn voorhoofd (Beets, 1891 en 1893), ook bij Bodrij: zweet gonsde van mijn hoofd. Vergelijk ook nog uit een verhaal van de negentiende-eeuwse Antwerpse schrijver Conscience: 'Het bloed gonsde hem als een gloeiende lavastroom door de aderen'.

hazegrauw, schemerig, duister, eigenlijk 'zoo grauw, zoo donker dat men geen haas (die rossig grijs is) meer onderscheiden kan' (*WNT*), in West-Vlaanderen *hazegrauwen* 'deemsteren, avond en duisterachtig worden, avondschemeren', ook is dit woord door Guido Gezelle gebruikt: 'Het hazegrauwt, de lanen, vol licht weleer, de wegels en de banen en ziet men meer'. In de *Vlaschaard* bedoelde de West-Vlaming Stijn Streuvels juist de ochtendschemering: ''t Werk begint met 't hazegrauwen, eindt met 't kleppen der bedeklok'. || 't Wordt hazegrauw, *de avond valt* (1896); 't Wordt al hazegrauw, *'t is tijd om er uit te scheiden (met werken)* (1896).

helmzeel, bretels, verbastering van *helpzeel*, vergelijk Vlaanderen: *help* 'broekgalg' in het

Frans *bretelle*, in het woordenboek van Marin uit 1717: 'Halszeel, Helpzeel. Kruyers riem. ... *Des bretelles'*. De *helpzeel* is nog in West-Vlaanderen bekend voor 'halszeel, halsband, schoerband, helpzeel'; en ook nog in Antwerpen. Volgens een aantekening van Beets nog in Leiden in 1895.

inter(es)sant, gierig, vasthoudend, in Antwerpen en ook *WNT* 'belangzuchtig, baatzuchtig, inhalig, kaal, schriel' met als Leidse voorbeeldzin: *'t Was heel geen aardig mensch: zoo intressant (intersant)*. ‖ *Een interessante vrouw* (1905).

– In de verbinding *het is, staat intersant*. ‖ 't Staat erg intersant, als ze je zoo op een verjaarsvisite zoo helemaal niets presenteeren (1910).

jok, grap, in het woordenboek van Kiliaen uit 1599: *Jock, boerde* en nog in Vlaanderen: *joeks hebben* 'vreugde hebben' en in het Land van Waas: *jokken en mallen* 'lachen, boerten en spelen'. Term uit een kinderspel, in *spelen uit joks*, waarbij de afspraak werd gemaakt om bij verlies de verloren knikkers terug te geven.

kerkeput, een naam of benaming voor het graf, in West-Vlaanderen: Kerk(e)put, -pit, kerkhofput, graf; en *hij is haast in 't kerkepitje*. ‖ *Hij is in het kerkeputje*, hij is dood en begraven (1924).

kind, in de uitdrukking *een kindje kopen*, een kind krijgen. ‖ *Hij heeft een kindje op een waterceeltje gekocht*, hij heeft een onecht kind aangenomen (Beets 1891, met de aantekening 'zegsman de Heer Verwey van Wijk, wiens vader (begin van deze eeuw) het nog kende'). In het Land van Waas: *een kind kopen*, 'krijgen, van een kind bevallen'; nog in Gent: *een kind kupen*. 'een kind krijgen' en ook nog in Kortrijk: *z'hêd 'n kin(d) gekoch(t)*.

koekebak, pannekoek, gebakken koek. Ook in Vlaanderen en in het Land van Waas, vergelijk de Antwerpse schrijver Hendrik Conscience: 'Toen de reuk van den eersten koekebak D. in den neus drong, begon hij van eetlust te watertanden'. Nog bekend bij Bodrij. Volgens het *WNT* afkomstig uit Noord-Frankrijk *couquebaque*, nog steeds zegt men in Frans-Vlaanderen: 'il est plat comme une couquebaque'. Zie ook in hoofdstuk 3 het verhaal van W.F. Oostveen 'Maister Koekebak' (1882), die in en rond de *Auranjegrach* 'Oranjegracht' (bij de Waardgracht) leefde. ‖ Het is voor myn te geleerd behalven de Aardapple en Koekebak, en de gemeene moerstaal, die verstond ik wel, *Hellevegen*. Koekebak eten, *pannekoeken eten* (Beets).

kree, misschien van het West-Vlaamse *krees, kres* 'ziekelijk, deerlijk, sukkelachtig'. ‖ Maar hij was niet kree.

meuje, tante, reeds in het Middelnederlands en ook in het zestiende-eeuwse woordenboek van Kiliaen uit 1599: *moeye*, nog bekend in Vlaanderen, bijvoorbeeld in het woordenboek van de Gentenaar Heremans uit 1869: Moei, Tante. *Tante*; in het jaar 2000 nog

bekend in Frans-Vlaanderen: *Moeye Mietje Trei* 'tante Marie Theresia'. ‖ S.C. ende M.J., zyne oome ende moeye (*Leiden*, 1571). Zen meuje Bet is zot op em (1882). Als kind zat ik vaak bij meue Kootje in huis (1980).

pissen, in de uitdrukking *op een blauw steentje pissen*, tot iemand die gram is en tot bedaren moet komen, zegt men: *pis op eenen blauwen steen*, in Vlaanderen. ‖ Ze mogen eerst wel eens op een blauw steentje pissen, *ze moeten zich eerst nog maar eens beraden* (1914).

pondegoed, afval, rommel, vodden die bij 't gewicht, bij het pond verkocht worden; het *WNT* vermoedt dat het woord in deze opvatting eigenlijk Vlaams is en vandaar uit in Nederland 'en wel nagenoeg alleen te Leiden' bekend geworden. Vergelijk: 'Pondegoed, oud kleergoed, lappen; ook allerlei rommel, enkel goed meer om pondsgewijs aan den uitdrager verkocht te worden (*in West-Vlaanderen*)' (in *Onze Volkstaal*). In het *Volksregister* van Leiden uit 1795 vindt men een *koopvrouw in pondegoed*. ‖ Beenen, Oud IJzer, Pondegoed, Lood, Lompen, Glas, *een uithangbord in de Morsstraat*. Hier koopt men: Oud IJzer, Pondegoed, Beenderen, Paardenhaar, Koper, Lood, Zink enz., *een opschrift in Leiden* (1912). Verder ook *pondegoedskoper* 'koopman in pondegoed': Men zal een gemeenen Lorren- of Pondegoedskooper ..., dikwils, van zyne Koopmanschap hooren spreeken, als of hy een voornaam Fabrikeur of Handeldryver was (*Natuurlijke Historie van Holland*); *pondegoedwerker*, 'iemand die in een pondegoedwinkel werkt, die pondegoed uitzoekt, weegt enz.' (*Volksregister*, 1795); *pondegoed(s)winkel* 'winkel waarin een handel in pondegoed wordt gedreven'; *pondegoedzoeker* 'voddenraper' (*Volksregister*, 1795).

rooi, in de uitdrukking *met rooi*, amper, ter nauwernood, haast niet; eveneens in Vlaanderen *roei, rooi* 'zeer veel in Westvl.': *ik heb het met roeie konnen doen*; en ook in West-Vlaanderen: *het was met rooi drie uren; hij was met rooi dertig jaar oud, als hij stierf*. ‖ Velen, die ... niet meer hadden om te verteren, ja, die dikwijls om de 24 uren met rooien wat paarden- of duivenboonen of grof meel konden krijgen, *Leiden in den Franschen Tijd*. Nau, ik ga weg, aur; ik ga deuze kant; ik ben mit raui om naigen ure tuis (1882). Ze mag met rooi een uurtje per dag opzitten. Hij raakt hem met rooi (1900).

sabot, meervoud *sabottes*, klomp, mogelijk verbastering van het in West-Vlaanderen gebezigde *kabotte* 'Leerze, leerzen', vergelijk *botte* (Antwerpen en Gent) 'laars'; ook nog bekend bij Bodrij met de betekenis 'klomp'; zie ook N. Beets, *Hildebrand na 50 jaar* [1888]: 'Sabot. Voor klomp, holtsblok, te Leiden' ter verklaring van een plaats uit de *Veerschipper*, een verhaal uit zijn *Camera Obscura*, 'bereid om, als de grond nat was, mij het gebruik van zijn sabotten af te staan'. ‖ Ik zal je met me sabottes op je kop kamme (Beets).

spijker, cent, vergelijk in West-Vlaanderen: Het is hier spaarspijker, het gaat hier spaarspijker, *het gaat hier zuinig, men leeft hier spaarzaam.* || Zoals ieder jaar krege we dan een spijker; omdat hij geen spijker bezat.
spreken, groeten, vergelijk ook in Antwerpen: *als ge iemand tegenkomt, kind, dan moet-te altijd spreken.* Blijkens het onderzoek op het Da Vinci-college is *spreken*, 'groeten' bij een groot deel van de jongste generatie Leidenaren nog bekend. || 'Ze groeten mij nooit als ik ze tegen kom!', 'Wat zegt u, spreken ze nooit?', (1899). Ze spreekt niet tegen me, als ze me op straat tegenkomt. Ik ben me vroegere mevrouw tegengekomen, maar ze spreekt niet meer, as ik 'er tegenkom. Sint ik daar niet meer dien, spreekt Mevrouw ook niet meer tegen mij (Beets). Ik kwam zijn tege op de Vest, maar hij sprak nie.
tet, buste (Bodrij), nog in West-Vlaanderen *tette*, 'borsttepel eener vrouw, fr. *tetin*'.
triestig, van het weer: somber, druilerig: *triestig weer.* In Vlaanderen behoort het tot de volkstaal, in Nederland daarentegen heeft het een literaire klank, behalve in Leiden. Ook op andere zaken dan op het weer toegepast: 't is daar 'n triestige boel; 'n triestig geval.
uitsplijten, uitzuinigen, de contanten voor iets bij elkaar weten te krijgen; vergelijk in Gent: 'Het zoude den werkman zyn die zyne leste duyt uyt moet splyten om een patente te nemen' (1797); niet meer in de algemene taal, maar nog wel in West-Vlaanderen: 'Ge moet trachten alle weke een frank uit te splijten om in de spaarkas te storten', en: 'Ik heb het al uitgespleten tot den laatsten duit, ik kome nog drie frank te kort om mijnen pacht te betalen'. || Dat zal ik wel zien uit te splijten, *bij elkaar zien te krijgen* (1905). Dat kunnen we nog wel uitsplijten, *daarvoor (voor die behoefte) zullen we 't benoodigde geld nog wel kunnen vinden* (1905). Bij Bodrij is de betekenis 'schrieperig leven, inhalig zijn': Elkestaag dat ik ur kom, heb zu ut maar over uitsplijte.
vragenschool, catechisatie, vergelijk de West-Vlaming Guido Gezelle die rond 1880 in zijn *Woordentas* noteerde: 'Vraagschole, catechismusschole, klasse voor jongens der eerste communie'. || Mot je naar de vrageschaul? (1892). Vragenschool, *namiddag-catechiseering door een godsdienstonderwijzer op de openbare lagere school* (1893).
vuring 1), stookplaats; fornuis, vuuroven; haard, ook deel van de oven (enz.) waarin het vuur ligt. Nog bekend in West-Vlaanderen: Vuring. *Stookplaats, fornuis, vuuroven*, en in Gent. || Adres van P. Loeber, meubelmaker, wonende alhier, waarbij hij vergunning verzoekt tot het plaatsen van een vuring, ter uitoefening van zijn beroep, in het huis in het Noordeinde (*Leidsch Dagblad*, 1870).
vuring 2), het vuur in een *vuring*, nog in West-Vlaanderen, volgens het *WNT* nog in West-Vlaanderen en in Leiden. || Een vloer van steenen met een rand van steenen er omheen op een (hout)vlot, om er een vuring op te kunnen hebben (1891).
wagen, heftig, met groote kracht heen en weer bewogen worden; schudden, beven. Ver-

gelijk West-Vlaanderen: Wagen, *roeren, bewegen*. ‖ Ik heb mijn kinderen een eigen kamertje gegeven, daar ze vrij spelen mogen, maar als ze daar aan den gang zijn, dan waagt het heele huis (1922).

water, in de uitdrukking *voor water en wind jagen* (of *lopen*), (doen) zwerven zonder toezicht van de ouders. Blijkens een aantekening van Guido Gezelle ook bekend in West-Vlaanderen: 'Die ontaarde moeder versteekt haar oudste kind, en jaagt het voor wind voor water' (voor 1899). ‖ Je kunt die kinderen niet zoo voor wind en water laten loopen, (1894). Ja, as men man op zijn werk is, en ik ben uit werken, dan loopen de kinderen voor water en wind, dat begrijp' u! (ongeveer 1900).

zot, gek, in Leiden voor het elders zeer gewone *gek* (Beets). In Vlaanderen zijn de meeste betekenissen nog steeds zeer gangbaar in tegenstelling tot Nederland. Het *WNT* vermoedt dat het afwijkende gebruik te Leiden ten opzichte van andere Hollandse steden van *zot* verband kan houden met de zuidelijke immigratie in het verleden. Het *Leidsch Jaarboekje* 1955 meent dat *zot*, Frans *sot*, afkomstig is uit de Franstalige gemeenschap te Leiden. ‖ De oudheden van de Spaanschen ... hebben zij (*opstandige boeren in den Franschen tijd*) ook gedeeltelijk van het Stadhuis gehaald en liepen daarmee door de stad als zotten en schreeuwden maar Oranje Boven, *Leiden in den Franschen Tijd*. Ben-je zot?; denk-je dat ik zot ben? Die dit leest is zot, *muuropschrift van schoolkinderen*. Zoo zot zal ik niet wezen! Ik stond als een zot [*te kijken*]. Zotte Koen (*een straatfiguur*) (Beets). De Leidenaar zegt nog steeds: 'Dat is toch *zottigheid*', wanneer hij iets merkwaardig of gek vindt.

zucht, trekkende luchtstroom; tocht, trek; zuigwind. In Vlaanderen nog gangbaar, vergelijk in Antwerpen: 'Ge meugt in de' zucht nie' gaan staan, ge zult 'en valling pakken' en in Leuven: 'Ge zit daar in den zucht van de deur'. ‖ Zucht = zuiging (van een trein) (ongeveer 1900).

Andere immigranten

Behalve Vlamingen kwamen er ook vele Franstaligen naar Leiden, voornamelijk als gevolg van geloofsvervolging. Zij waren afkomstig uit Wallonië en uit Frankrijk, vooral Noord-Frankrijk. Volgens Peltjes (1994) was in de periode 1575 tot 1619 24,5% van de immigranten van Franstalige herkomst. Hierbij rekende hij echter ook de inwijkelingen uit Frans-Vlaanderen, de streek die tegenwoordig weliswaar bij Frankrijk hoort, maar die in de zestiende en zeventiende eeuw nog een deel van Vlaanderen was en dus Nederlandstalig. Afgaande op de Franse familienamen moet 30% van het stadsdeel

Nieuwmaren van Frans(talig)e herkomst zijn. Tot in de vorige eeuw werd de Marebuurt door de Leidenaren nog de 'Walenwijk' genoemd. De Waalse kerk telde in 1635 ruim 5000 lidmaten en zij bleef door de eeuwen heen een krachtige gemeente.

Een nieuwe golf van Franse immigranten kwam na het Edict van Nantes in 1685 in Leiden terecht. Lodewijk XIV hief toen de rechten en de bescherming van de hugenoten, de protestantse minderheid in Frankrijk, op. Naar schatting 50.000 hugenoten vluchtten na 1680 en nog tijdens de eerste decennia van de volgende eeuw naar Nederland. Zij sloten zich aan bij de door hun voorgangers gestichte Waalse gemeenschappen.

De Franstalige gemeenschap is in de loop der tijden volledig geïntegreerd in de Leidse samenleving, met behoud van hun identiteit, wat blijkt uit het nog altijd bestaan van de Waalse kerk, thans aan de Breestraat. Buiten gebruik zijn tegenwoordig het Waalse hospitaal aan de Papengracht en de Waalse bibliotheek aan het Pieterskerkhof. De Waalse lagere school aan de Mare was in de negentiende eeuw een school die voor alle Leidse kinderen toegankelijk was.

Nog steeds wijzen enkele Leidse familienamen nog op Franse of Waalse afkomst, zoals Sjardijn van *Jardin*, Wijnnobel van *Vignoble*, Burgerjon van *Bourguignon*, Teljeur van *Tailleur*, en enkele onveranderde namen als Devilee, Chaudron en Catin, of vertaalde namen als Van Berge Henegouwe (van de plaats Mons, Nederlands: Bergen in de provincie Henegouwen, Frans: Hainaut), Van Luik, enzovoort.

In de oude Leidse teksten zijn nog enkele andere herinneringen aan de invloed van de Walen en de Fransen te vinden, zoals in: *allo! haal eris gau 't sundasse pak*, waar *allo* een verbastering is van *allons*, en ook als boze uitval tegen een kind: *lamme kraai, doet et je franse vaar*, waarbij iemand een ander toevoegt 'een natuurlijke zoon van een Franschman te zijn', zoals Dee dat omschrijft.

De Duitse landen waren tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) volkomen platgebrand en uitgeplunderd. Tijdens deze verschrikkelijke oorlog, die beëindigd werd met de Vrede van Münster in 1648, weken veel Duitsers uit naar het welvarende Nederland, vooral naar de grote steden in het westen om daar een nieuw bestaan op te bouwen. Ook in de achttiende eeuw kwamen nog veel Duitsers uit vooral Westfalen en Noord-Duitsland, verdre-

ven door de slechte economie aldaar en de onvrijheid in de uitoefening van hun godsdienst.

In het begin van de zeventiende eeuw streken als gevolg van ernstige vervolgingen in Spanje en Portugal vele joden in de tolerante en vrije Republiek neer. Later in deze eeuw vonden in Oost-Europa, vooral in Polen en Rusland, progroms plaats die een vluchtelingenstroom veroorzaakten, die maakte dat veel joden in Leiden terechtkwamen; zij maakten ongeveer een half procent van de bevolking uit. Zoals in alle andere grote steden in Nederland werden zij vooral actief in de randgebieden van de economie, als voddenman of als marskramer en in de straat- en markthandel.

De aantallen van de Duitse en joodse immigranten waren echter te gering om een blijvende invloed op het Leidse dialect te hebben.

Dat lag anders met het Frans.

Woordenlijst: Enkele Franse woorden in het Leids

Het is niet zeker of de hier genoemde woorden uit het Frans in het Leids terecht zijn gekomen door de Walen en andere Franstalige immigranten of via het (West-)Vlaams. Een Vlaamse invloed kan, met de nodige voorzichtigheid, gevonden worden in het gebruik door de dialectsprekende Leidenaar van 'dure' woorden, die in de algemene taal óf in onbruik zijn geraakt, óf nog wel gekend worden, dan wel in het deftig of plechtig taalgebruik. Enkele woorden zijn in de loop der tijden ernstig verbasterd.

affront, belediging. || 't Zou nog al 'n affront zijn voor de kameraden van m'n man (*Tuberculose-lijders*, 1907).

contrei, van Frans *contrée* 'land, landstreek, streek'. || Op de n'Auranjegrach ôf zau ievers in die kontrèije (1882).

dilleberen, van *delibereren* 'overleggen, beraadslagen', van het Frans *délibérer*. In het Leids meer bepaald: bepraten, bespreken. || Dan blijven bij ieder hun deur 3 of 4 vrouwen staan om te verhinderen dat de ruzie opnieuw zal gaan beginnen en om alles nog eens te dilleberen.

jakkenie, diakonie. || Dan kon die van de jakkenie trekke (1882).

kemieze, van het Frans *commis*, in de algemene taal *commies* 'ambtenaar die belastingen int', in Midden-West-Vlaanderen nog *kommiezze* 'douanier'. || 'n Haile tèid gelaije, toe der nog kemieze n'an de paurt zatte, van waiges de belasting op de jannaiver (1882).

krimpeiren, kreperen, waarschijnlijk een verbastering van het Franse *crever*. || Ik krimpeir ier van den onger (1871).

kullesie, college. || As den ander teugen twaalf ure ôf sau na 't kullesie gong, dan ik na bauve om ôf te naime (1882).

kuresier, groot persoon (Bodrij), van het Frans *cuirassier*, ruiter van de cavalerie in het leger van de zeventiende eeuw. Deze soldaten droegen gewoonlijk een *kuras*, een borst- en rugharnas van leer of metaal.

lammenteiren, jammeren, weeklagen, van het Frans *lamenter*, nog in Midden-West-Vlaanderen *lammenteer'n* 'jammeren'. || 'n Kùiper op de Lange grach ... die zat den hailen dag maar te lammetaire onder den schaursteen (1882).

oeter, van Fra. *outre* 'aan gene zijde, aan de overzijde'(?), beginstreep bij het knikkerspel, zie over de *oeter* in het knikkerspel Bodrij in *Leids Jaarboekje* 1961, p. 149. || *Nog eens weêr van oeter (af), beginnen, van oeter!* (Beets).

– In de verbinding *oeter zijn*, geen cent meer op zak hebben.

opsternaat, kwaad, van *obstinaat* 'koppig, tegendraads', in West-Friesland *obsternaat*. || Maak jij je eige zelves daar nouw is zo opsternaat over.

parleên, vlot spreken (Bodrij), ook: *perleen*, pleiten, veel praten (Bodrij), mogelijk ook: een goed verkooppraatje kunnen houden.

permissie, in de uitdrukking *met je permissie*, als je het goed vindt. || *In een gebed:* Och, Haire, wat en zaigen, as daddewe et vette der aarde wair mauge proeve, mit je permissie (1882). Ik trek eveleens m'n boezeroen uit en me baaien hemp en met permissie m'n broek ook (*Zilte verhalen*).

perremetasie, van het Franse *parentage*, 'verwantschap', in de zeventiende eeuw ook *parrentagie*, vergelijk bijvoorbeeld bij de Amsterdamse schrijver Justus van Maurik (ongeveer 1890): 'Geen permetasie? – Geen kat of keuvel, ze ware heelemaal alleen met z'n beie', in de uitdrukking in de algemene taal: *hij is nog van de parentage*, hij behoort tot de familie. Misschien is er in Leiden sprake van contaminatie met het woord *permissie* (ook van het Franse *permission*) 'toelating, gunst'. || *Hij zit bij mij in de perremetasie*, hij staat bij mij in de gunst.

plansier, plezier, verbasterd van het Franse *plaisir*.

securiteit, zekerheid, van het Frans *securité*. || O! Is 't maar voor de securiteit? (*Tuberculose-lijders*, 1907).

sikkeneurigheid, ongemakkelijkheid, volgens Oostveen van Frans *chicane*, in Midden-West-Vlaanderen nog *sikkanieren* 'redetwisten'. || Ze het et an gain anders te wèite as an der èige sikkeneurighèid (1882).

Tegenstellingen in Leiden: sociaal en in taal

Aan het eind van de zestiende eeuw gebruikte de bovenlaag van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden het Nederlands, zij het verschillende variëteiten daarvan.

In de nieuwe zelfbewuste Republiek verschenen allerlei publicaties waarin de kwaliteit van het Nederlands werd geprezen. Er verschenen pleidooien om het Nederlands op de universiteiten te gebruiken in plaats van het Latijn. De wiskundige Simon Stevin hoorde tot een militante voorhoede, toen hij zijn wetenschappelijke werken in het Nederlands ging schrijven. Voor Latijnse woorden bedacht hij Nederlandse equivalenten. Er verschenen verhandelingen over de grammatica en de spelling van het Nederlands. Tegen het gebruik van onnodige vreemde – lees vooral Franse – woorden werd ten strijde getrokken. De belangrijke boodschap die de auteurs van de taalkundige werken brachten, luidde dat de Nederlandse taal niet minder was dan het Latijn of het Frans. In de zuidelijke Nederlanden verschenen vertalingen van belangrijke letterkundige werken van romeinse schrijvers om aan te tonen dat het sierlijke van de Latijnse letterkunde ook heel goed in de eigen moedertaal kon worden uitgedrukt. Er verschenen Latijns-Nederlandse woordenboeken voor vertalers, zoals het woordenboek van Cornelis Kilianus, of Kiliaen, dat in 1574 verscheen, met een zeer uitgebreide tweede druk in 1588 en een derde vermeerderde druk in 1599.

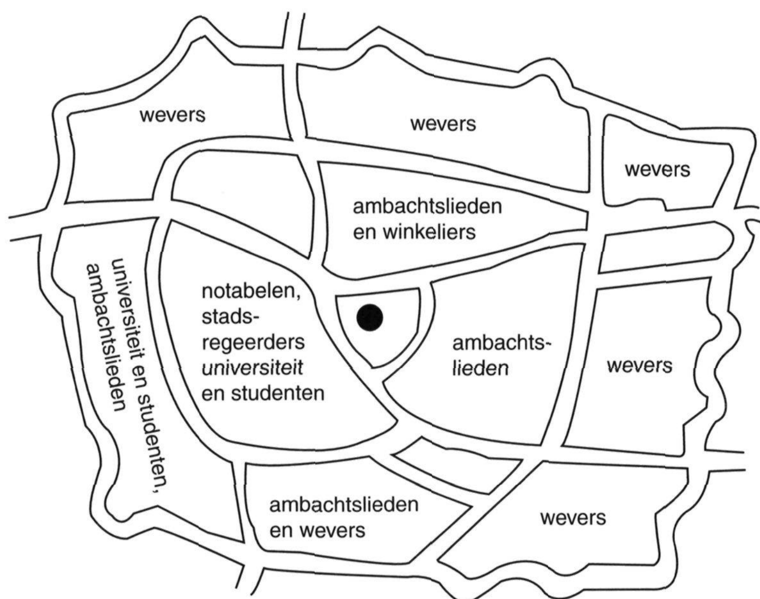
In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw groeide de algemene taal als gevolg van deze ontwikkelingen steeds verder weg van de lokale volkstaal. Deze algemene taal zou gaan uitgroeien tot wat tegenwoordig wordt genoemd het algemene Nederlands, vroeger ook A.B.N., het algemeen beschaafde Nederlands. Door het spreken van dit interregionale Nederlands gaf de spreker aan dat hij behoorde tot de beschaafde, nette burgerstand. Er ontstond daardoor een hoorbaar onderscheid in taalgebruik, uitspraak en woordkeuze tussen de leden van de hogere stand, die de algemene taal in het onderwijs opdeed, en de lagere volksklasse die, verstoken van enig onderwijs, vast bleef houden aan zijn taal. Dankzij de zuidelijke invloed, werd het nieuwe Nederlands verrijkt met deftige woorden, zoals *wenen* voor *huilen*, *zenden* voor *sturen*, *werpen* voor *gooien*, *reeds* voor *al* en nog veel meer. Ook zeiden de beschaafd sprekende mensen 'dat is van mij' in plaats van 'dat is van mijn'. De beschaafde uitspraak van *hai zai* werd *hij zei*. Enkele belangrij-

ke verschillen tussen de Leidse volkstaal en de taal van de beschaafd sprekende burgerij waren:

ie in plaats van *ee*: *bietje, hiete* tegenover *beetje, heten*;
eu in plaats van *ee* of *oo*: *zeun, speule, weune* tegenover *zoon, spelen, wonen*;
gevelariseerde vormen als *fonkst*, tegenover *fonds*;
het, heit tegenover *heeft*;
ft tegenover *cht*: *Heerengraft* tegenover *Heerengracht*;
sel tegenover *zal*;
bin, binnen tegenover *ben, zijn*.

Omdat in Leiden tot aan eind van de negentiende eeuw het stedelijke leven in al zijn facetten zich afspeelde binnen de singels, kon de scheiding tussen enerzijds de Leidse arbeidersbevolking en anderzijds de hogere maatschappelijke lagen, zoals de stedelijke elite van stadsbestuurders, de fabrikanten en de universitaire gemeenschap, niet geografisch zijn, maar alleen sociaal. Die scheiding kwam dan in taal tot uiting. De elite woonde vlakbij, soms zelfs tussen de armen en de arbeiders in, maar dan wel in de betere, deftiger straten. De bewoners in de Breestraat gebruikten het beschaafde Nederlands, maar in de smalle stegen die uitkwamen op de Breestraat, zoals de Ketelboetersteeg – de naam zegt het al – woonden de ambachtslieden, die het Leids spraken. Het Rapenburg was een voorname gracht, waar vooral de beschaafd sprekende professoren van de universiteit woonden. Vlakbij, op de Groenhazengracht, woonden enkele gezinnen van zeer arme spinners en waren ook enkele bordelen gevestigd – een *groenhaas* is nl. een 'hoer'. Daar werd weer Leids gesproken. Leidssprekende textielarbeiders vond men vooral in de zuidoostelijke wijken vlakbij het Levendaal in de Haver- en Gortestraat, de Geregracht en de Korevaarstraat. Aan het Levendaal zelf en vooral op de Hoogewoerd woonden veel keurig Nederlands sprekende ondernemers, maar de gezinnen van arme spinners woonden in de zijstraten daarvan, bijvoorbeeld in de Krauwelsteeg, waar Leids werd gesproken. Aan de Herengracht die centraal gelegen is in een uitgestrekte arbeiderswijk woonden dan weer de beschaafd sprekende textielondernemers. Taalgrenzen in Leiden vielen samen met de sociale grenzen.

Het Leids als het Hollandse dialect van de binnenstad, van de zijstegen van de Breestraat en het Rapenburg hield zijn oude kenmerken en woorden-

De spreiding van de textielarbeiders en overige beroepen in Leiden, schematisch en nogal zwart-wit voorgesteld.

schat. Natuurlijk kwamen beide taalvariëteiten met elkaar in aanraking. Leiden was immers een zeer compacte stad. De ambachtslieden en de winkeliers woonden in straten, waar ook de nette burgers wel eens doorheen wandelden. In de Janvossensteeg woonden veel winkeliers en handelaars. Zij hadden Leidenaren 'van den hoogeren stand' dikwijls als klant. Vele Leidse meisjes hadden een 'dienstje' bij professoren van de universiteit of verdienden hun geld als dienstmeid van op kamers wonende studenten.

Woordenlijst: Verouderde woorden in het Leids

In het hedendaagse Leids treft men nog altijd enkele woorden aan die in het zeventiende eeuws nog gangbaar waren, maar in de algemene taal zijn verouderd of in onbruik geraakt. Enkele voorbeelden zijn:

bespannen, bezetten, plaats innemen. In de zeventiende eeuw nog algemeen Nederlands. || Als ik u was, nam ik den kleinen (*schotel b.v.*); de groote bespant zoo'n plaats (1899).

borde, in de uitdrukking *te borde komen* of *ten boorde komen*, ter tafel, ter sprake komen. Beets hoorde dit woord in 1890 van de heer Dool, zijn boekbinder. De uitdrukking is ook bekend bij Bodrij met de betekenis 'terechtkomen'. || Al de kantoren (*der accijnsen*) ... waren met het jaar 1812 alle vernietigd, al wat er was moest op dit eene kantoor ten borde komen, waardoor ook vele kantoorschrijvers bedankt zijn, vooral die geen Fransch konden, *Leiden in den Franschen Tijd*. Als je bij die lui ten boorde komt (*dan moet je zoo vreeselijk veel betalen, en derg.*), (1899); ook op straat in 1905: kom te borde, *kom op!*

dreig, in de uitdrukking *in dreig staan*, aarzelen. Nog gebruikelijk in de zeventiende eeuw, maar nu in de algemene taal verouderd. || Ik sting in dreig om ze te kope.

hardvochtig, In de algemene taal betekent *hardvochtig*: 'ongevoelig', 'onaandoenlijk' en ook sterker: 'meedogenloos', 'wreed', maar de oorspronkelijke betekenis van dit woord was, met betrekking tot een lichaam dat geen ongemak, als kou, ontbering, pijn en dergelijke, ontziet; vandaar in toepassing op een iemand die zich aan koude, ontbering, pijn en derg. niet stoort en er dus ook niet tegen opziet: *koelbloedig*, *kloek*, *kordaat* (*niet kleinzerig*; *niet verwend*). Deze betekenis is nog in Leiden gangbaar, bijvoorbeeld van iemand die niet tegen de pijn van een operatie of van een bevalling opziet.

onderhalen, inhalen, in de zeventiende eeuw nog algemeen in deze betekenis aangetroffen. || Haal die man eens onder! (1895), hij haalt ons onder, *hij haalt ons in*; je kan me toch niet onderhalen! (1895).

schouwen, inspecteren, in ogenschouw nemen, keuren, in deze betekenis verouderd in de algemene taal (behalve in enkele specifieke toepassingen); bij Beets in de verbinding *eieren schouwen*, bekijken op versheid, beproeven tegen het licht. Bij Bodrij nog *schouwplaats*, 'plein waar wat te doen was'.

slachten, lijken op, in het *WNT* zijn de 16de-eeuwse bewijsplaatsen Vlaams, in de 17de eeuw o.m bij Hooft, het woord zal dus wel met de Vlaamse immigratie naar het noorden zijn gekomen, thans vrijwel uit de algemene taal verdwenen. Behalve in Leiden is *slachten* in deze betekenis ook in de Utrechtse Vechtstreek nog bekend: 'hij slacht mijn wat'. || Je lijkt wel zot, en slacht wel Pietje Delbeek (Beets, hier het *Leidsch Jaarboekje* 1936 citerend. Pietje Delbeek was een bekend straatfiguur). Jij slacht me wat, *ik ben precies hetzelfde*. O, was jij d'r ook zo dol op? Dan slachie mijn wat.

smert, pijn, voor lichamelijke pijn (aan een zweer, in een gezwollen hand enz.). Volgens Beets 'het gewone woord, althans niet ongewoon'. Ook nog bekend bij Bodrij *smert*

'pijnen'. || Een menschenhart krom in malkander van de smerte, waar men die schepsels in zag liggen, *Leiden in den Franschen Tijd.*

spraak, in de uitdrukking *iemand te spraak staan*, te woord staan (1902 en 1904), in de algemene taal verouderd. || Niet alleen de Mannen, maar ook de Jongelingen en Kinderen zullen een ieder heusch te spraak staan, *Natuurlijke Historie van Holland.* Meneer. Daar is X; kunt u ên op 't oogenblik te spraak staan? (voor 1938).

– In de uitdrukking *de spraak gaat*, het gerucht, praatje, mare loopt. || Ook ging de spraak, dat wij den prins Willem de 6 weer in ons land zouden krijgen, *Leiden in den Franschen Tijd.*

verkiezen, verlangen, begeren, willen hebben, dus niet altijd hetzelfde als 'prefereren, de voorkeur geven'. || verkies je te gaan? (*tot een onwillige*); wat verkiest u?, *wat wenst u?*; verkiest u brood?, *moet er brood voor u genomen worden?*; verkiest u koffie? (voor 1938).

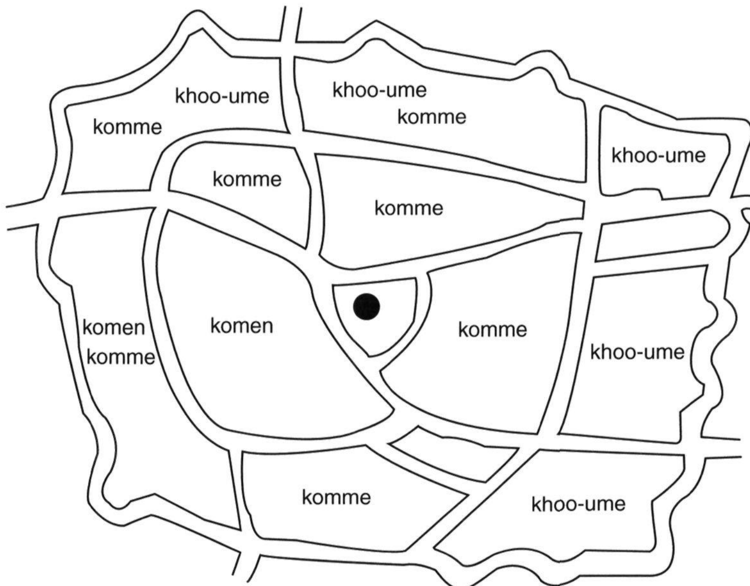
De houding tegenover het Leids

Uit enkele uitlatingen uit de negentiende eeuw van mensen die Leidenaren observeerden en die hun bevindingen opschreven, blijkt de sociale grens heel duidelijk. Zij maakten gewag van de ruwheid in hun taal, en hun gebrek aan enige beschaving. In hun beschaafde ogen kwam de Leidenaar er niet best vanaf. Johan Winkler stelde in 1874 vast dat de 'Leidenaren uit den aanzienlijken stand' in hun Hollands vrij zijn van het Leidse dialect: 'de beschaafde burgers van Leiden (spreken) niet anders of slechter dan elders in de hollandsche steden geschiedt'. Maar daarentegen spreken de leden van de 'arbeidersstand' en de 'proletariërs', die in Leiden talrijk zijn, 'het afschuwelijkste hollandsch'. De onderwijzer W.F. Oostveen, die een stukje leverde in het Leidse dialect voor de heren Leopold, wees op de ruwheid van de Leidenaren: 'Het plat-Leidsche dialect is in openbaren strijd met alles wat naar eenige beschaving zweemt'.

Ook Adriaan Beets hoorde deze ruwheid. Bij de uitdrukking *kijk met je klooten! Je kijkt met je klooten!* (1921) noteerde hij geshockeerd: 'uit den mond van een meisje!!' Andere uitdrukkingen die hij hoorde: *hij kijkt uit zijn oogen als een koe uit zijn kont* en *de roe leit voor je in de pis* 'je kunt op een afstraffing (of bestraffing) rekenen'. Van weinig beschaafd taalgebruik getuigde ook *met de pisser omhoog liggen* 'dood zijn'. Het woord *gat* hoorde Beets ook verschillende keren, zoals in het volgende gesprek: 'Heb je 't tegen

mij? (Ja!) Dan heb je 't tegen mijn gat ook' en in de uitdrukking *zijn gat is koud* 'hij is dood'. Veel van dat fraais hoorde Beets op straat, maar ook zijn eigen dienstbode, die hij op zijn fiches aanduidde met 'ancilla' (Latijn voor dienstmaagd), was een goede zegsvrouw. Een student schreef in 1841 de woorden op van een veerman die hem te verstaan gaf: 'Ik zei ommers as jij na den Haag mot, dan kan je noû in de schuit, wat kan jou die andere scheilen. Gossie maine, Sak!'

De studenten leken trouwens wel vermaak te scheppen in het Leids van hun hospita's. In Kneppelhouts *Studententypen* uit 1841, bijvoorbeeld, komt ook het Leidse dialect voor, vooral uitgesproken door de hospita's van de heren studenten. Een hospita vraagt 'of Meheir nog ies noudig hait' en 'Ik weit nie of Meheir al bai de hand is. 'k Ga 'r is kaiken', 'De compelementen van Perfester en of uwes pleizier hait morgen avond familiaar te kommen soupeeren', 'Meheir Van Breideroude laat vragen om de boeken van het laaisgezilschop en bringt andere'. In 1875 tikte P. Brooshooft, die zelf een buitengewoon beschaafd Nederlands spreekt als rechtenstudent, eens zijn dienst-

De tegenstelling khoo-ume en komme in het centrum van Leiden.

maagd tegen haar achterwerk, waarop zij sprak: 'Wel, meheir, wat doet uwes me daar schrikken. Wel kijk, 'k beef-t-er van, nog zoo!', waarop hij antwoordt: 'Da's fiks, dan mot je maar zorgen, dat je oogen van achteren hebt .... Haal me nou maar gauw thé-water en twee broodjes met een paar zachte eieren'. Na eenige pourparler's en 'gosjemaines, is dat alevel iemand doen schrikke' verdwijnt 'de bevallige dienstmaagd'.

Woordenlijst: Ruw Leids: Bargoens en enkele Leidse scheldwoorden

In het Leids zijn veel woorden gebruikelijk die afkomstig zijn uit het zogenaamde Bargoens, de taal van dieven, landlopers, hoeren en marskramers. Oorspronkelijk was die taal bedoeld als een soort geheimtaal om niet door buitenstaanders te worden begrepen of door de politie te kunnen worden afgeluisterd. Enno Endt baseerde zijn in 1972 uitgegeven *Bargoens Woordenboek* op veldwerk rond de Amsterdamse Nieuwmarkt waar hij zijn Bargoense woorden opving. Andere woordenboekjes met de zogeheten dieven- en gabbertaal werden geschreven door Amsterdamse, Rotterdamse of Haagse commissarissen van politie om hun rechercheurs (door de boeven *russen* genoemd) een gereedschap te geven waarmee zij de taal van de criminelen konden begrijpen. Ook in de Leidse achterbuurten, die toch al een gespannen relatie met de politie hadden, was het Bargoens te horen. In de woordenlijst van Bodrij vindt men ook veel Bargoens, zo ook bij Beets, echter zonder dat hij het etiket 'Bargoens' op die woorden plakte.

In de hieronder staande lijst staan niet alleen Bargoense woorden, maar ook enkele scheldwoorden, sommige tamelijk hard, andere goedmoedig en meer in de plagerige sfeer.

avergrieks, vreemd, zonderling. || Ik fint dur (*een buurvrouw*) avergrieks.

bamboezeur, iemand die veel feestviert, veel uitgaat, van het Frans *bambocheur* 'pierewaaier, losbol, fuifnummer', nog bekend in Kortrijk en in Brugge is *bombasseur* (in Gent: *bombance* 'slemppartij') bekend; Verder ook in Utrecht: *bamboezjeur*, 'doordraaier, losbol' vergelijk ook nog in het Bargoens: *Bamser*, (bamboesjer). Een uitgaander, kroegloper (*Boeventaal*).

barrebok, barbier, kapper. In het Bargoens *barreboks* 'barbier, scheerder' (*Bargoens Woordenboek*) en *barreboksen* 'scheren' (*Gabbertaal*). || Je was bij de barrebok dan kreeg je as je bledder geknipt most worden, een zogenaamd wit laken om.

bakkes, gezicht (*Bargoens*), in de uitdrukking *'t valt niet mee een kind te zoene met 'n stene bakkes als je 'n houte gewend bent*, gezegd bij een lichte tegenvaller.

beschenden, in de verbinding *iemand beschenden*, bekladden, kwaad van iemand spreken. ‖ Eene meid die haar mevrouw beschendt (1898).

besommen, in de uitdrukking *hij is slecht van besommen*, hij is slecht van betalen, vergelijk in de *Boeventaal*: *bezommen*, 'geld', ook *mezoomen* (*mezomme*) of het Jiddische *mezomme* 'geld' van het Hebreeuws *mezoemman* 'gereed geld, contanten' (*Resten van een taal*).

blei, in de verbinding *als een blei*, dronken. ‖ Dan zè-je der wel zaun stik of wat as en blèi in 't gras zien legge (1882). Ik zat als blei in de stoel, *dronken*.

bot, in de uitdrukking *een bot zonder gal* een knul, onbeduidende, onhandige, nietswaardige vent. Al bekend in de achttiende eeuw, eigenlijk van *een bot gallen*, een bot van de gal ontdoen door het verwijderen van de galblaas (om te voorkomen dat hij een bittere smaak krijgt), waarschijnlijk een woordspeling met *bot* 'dom of onhandig persoon'.

dalver, zwerver, van het Jiddisch *dalfen*, *dalfon*, waarschijnlijk van het Hebreeuws *dal* 'arm', maar mogelijk ook een associatie met *Dalfon* 'een arme man', een van de tien zonen van Haman (*Resten van een taal*), zie het bijbelboek Esther IX, 7.

danshuis, in de zin van: huis van ontucht; nog te Amsterdam en Leiden bekend. ‖ Sedert daar de danshuizen gesloten en de gribusen zijn opgeruimd, kan men met fatsoen door de Galgstraat (*dit is de vroegere benaming van de Morsstraat*) gaan (1910).

darm, lomperd, vlegel, sufferd. ‖ Wat een darm (Beets, 1936): 'uitroep van een juffrouw, die in der rug werd nagereden door een fietser, en voorover terecht kwam tegen mej. Versprille (mijn zegsvrouw)'. Het woord *darm* is als scheldwoord thans nog bekend bij de leerlingen van het Leidse Da Vinci-College, die in Leiden zijn opgegroeid en/of Leidse ouders hebben.

gladjoeker, uitgeslapen iemand, van het Bargoens *joekel* of *joeker* 'hond' (*Boeventaal*)

heidokken, krakelen, harrewarren, ook: opschudding maken, ook bekend bij Bodrij in de betekenis 'onverschillig doen'. In de verbinding *leggen te heidokken* 'krakelen' (1903), afgeleid van *heiduk* 'lijfknecht in eene Hongaarsche kleederdracht' (*WNT*). Bodrij kende het woord *heidok*, 'zigeuner' nog in toepassing op opvarenden van de boot van en naar Katwijk, van wie de gezichten zwart waren als gevolg van de olie die uit de stoomfluit werd geworpen en op hen terechtkwam. Misschien in verband met het grote aantal Hongaarse studenten dat in de 18de eeuw aan de Leidse universiteit studeerde.

hil, drukke, ongedurige vrouw, ook bij Bodrij, met variant *hilda*.

hillerig, druk, ongedurig, misschien van het Jiddisch *ze heeft een hillech*, 'zij ziet er smakeloos uit' (m.b.t. haar kleding).

hoerestek, hoerenkind, zie ook *stek*. ‖ Vuil hoerestek (1903).

hollewaai of **hollewouter**, klos, kluwen; het *WNT* vraagt zich af: 'alleen in toepassing op vrouwen?', vergelijk *hollemoier* 'grof vrouwspersoon' en *hollegriet* in Antwerpen. In de uitdrukking *een hollewouter (hollewaai) van een meid*. ‖ Een rare hollewouter van een meid (Beets, 1903 en 1904). Bij Bodrij *hollewaai* de betekenis 'Kont, als je met je zitvlak naar achteren liep (hol omhoog, bij groot mens'. ‖ Je mot me soort erbuiten houwen, vieze hollewaai.

hokkefaaien, in het donker scharrelen. Volgens het *WNT* 'in schemerdonker, bij ontijd, allerlei ongerechtigheid uithalen; scharrelen enz. Te Leiden'. Dit woordenboek denkt aan een verbastering van het werkwoord *huikefaken*, van *huikefaak*, van *huik* en *faak* of *faaks*, dat op zijn beurt afgeleid is van het Westfaalse *fix* 'verachtelijk wezen'. Mogelijk is dit woord dus afkomstig van de talloze Westfalen, die tijdens de Dertigjarige Oorlog, die van 1618 tot 1648 Duitsland teisterde, naar Nederland vluchtten. Bij Bodrij met de betekenis 'het houden met elkaar'. ‖ Je kunt het zoo'n jongen niet kwalijk nemen, dat hij honger heeft, als hij zoo'n heelen avond (*op 3 oktober*) op 't Schuttersland heeft loopen hokkefaaien (1900). Arbeidersgezinnen, man, vrouw en zes of zeven kinderen, alles in een vertrekje, dat hokkefaait daar dan maar door mekaar (1905).

hoog, in de uitdrukking *het is bij iemand hoog water*, hij (zij) is in dringende geldverlegenheid. Ook: spreken als iemand die uit een andere streek of plaats afkomstig is. ‖ Je kunt wel hooren dat hij (zij) hier niet vandaan is; hij (zij) spreekt hoog.

huiglichter, Bodrij geeft als omschrijving: 'alles wordt van je rondverteld'. Misschien verwant met de uitdrukking *iemand (van) de huig lichten*, iemand iets afhandig maken, oplichten.

jichtig, korzelig, humeurig, lastig, prikkelbaar. ‖ Wat ben je (weer) jichtig! Hij is jichtig (*lastig, ondeugend*) (1914). Hierbij *jichterig* 'opvliegend'.

jodenbed, eigenlijk hobbezak 'een veeren bed, ergens met een touw ingesnoerd' (Beets), toegepast op 'eene onbevallige, slobberig gekleede vrouw' (Beets, 1909). In Den Haag gezegd van bijvoorbeeld een donker, joods uitziend meisje (misschien van *Jodenbet*, van Elisabeth).

jouker, in de uitdrukking *dat is me te jouker*, dat is mij te veel. Van het Jiddisch *jouker* 'duur', dat weer van het Hebreeuws *jakar* 'duur, kostbaar' afkomt (*Resten van een taal*), ook in het Bargoens: 7 pietermannen (7 gld.) is toch niet te jouker (*Boeventaal*). ‖ Het spelletje met de cent is nog een tijd doorgegaan. Een kwartje was hem echter te jouker.

kiendop, eigenlijk een term uit het kienspel, hier als aanduiding voor iemand die klein van stuk is, van het Bargoens *kiendop* 'klein persoontje' (*Boeventaal*).

klapluis, iemand die luizen klapte, boeven ving (later *klabak*), een agent van politie.

klauwbuik, eigenlijk die zijn buik krabt vanwege het ongedierte; proletariër, laagste pauper, specifiek 'bewoners van de Waardgracht' (Beets, 1905). Ook nog bekend bij Bodrij (1980): *klauwbuik* 'iemand die onder het ongedierte zit en zich schurkt'. Het woord komt ook voor in *'t Amsterdamsch Hoerdom* (verschenen rond 1680): 'maar de sulken (*zekere hoeren*) zyn arme Klouwbuiken, die dikwels, uit gebrek van een bed, genoodzaakt zyn op een bultsak, of iets diergelyks te slaapen'. || Ik wil dat huisje wel verhure, maar an fatsoenlijke burgers, niet an zulke klauwbuiken (1912).

kloten, konkelen. || Die kerels hebben natuurlijk vantevoren met mekaar gekloot (1903).

knip, in *stille knip*, verdacht huis.

krieuwen, kibbelen, ruzie maken, vergelijk in Groningen: *krijveln*, 'kribben, krakelen', in de Ommelanden *krewweln* en ook in West-Friesland: *kriewelig*, 'kregel, boos, prikkelbaar'.

kriezelig, krenterig, gierig, vergelijk *kiezeling* 'kiezelsteentje' uit het Hageland in Vlaanderen.

lamoor, lammeling. Bij Bodrij *lamoor* '(lammert), lammeling'. || Ben dat dan zulke lamooren dat ze niet eens durven (1914).

larie, in de uitdrukking *er is larie te halen*, er is niet veel te halen.

luis, politieagent, uit het Bargoens (*Gabbertaal*).

luismarjenier, stinkerd, van *marinier* 'zeesoldaat'?

maandbroeier, vrouw die vaak in verwachting was. || Kijk nou is zo'n maandbroeier, is staan (*Ka kreeg veel kinderen*) (Bodrij).

mogol, wandelende, dikke, omvangrijke vrouw. Klemtoon op gol. Van het Bargoens *mokkel* 'meisje, vrouw' met associatie aan *mollig* (*Bargoens Woordenboek*).

motlap, gezegd van iemand die *mottig* is, littekens van pokken hebben.

murf, gezicht, van het Bargoens *murf* 'mond' (*Gabbertaal*). || Om me in me muirf te vraive, asdak een stik mot aite mit zonder butter (1882).

neuzen, kijken, gluren, van het Bargoens: *ga je mee neuzen in 't woud* ('t Vondelpark)' (*Boeventaal*) en: neuzen of er iets te gappen valt (*Gabbertaal*); ook in West-Vlaanderen: *hij stond te neuzen over de haag*; in de uitdrukking *kijk hij neuzen*, (jongensuitroep) zie hem eens, zie hem eens kijken, beteuterd, beschaamd staan kijken.

nooie, in de uitdrukking *uit de nooie*, allemachtig, daar ben je mooi klaar mee, van het Jiddisch *addenoj*, in het Bargoens *attenoije* (*Resten van een taal*).

parg, verkleiningsvorm *parrechie*, dwerg, onderkruipsel, klein gedrocht, dwergje, misschien van het Bargoens *parag* 'scheldnaam voor Jood' (*Boeventaal* en *Gabbertaal*); bij Bodrij 'lage uitdrukking tegen een laagstaande figuur'. || Zoo'n muts is wat voor knap stel van een meid, maar niet voor zoo'n parrechie (1903).

pek, in de uitdrukking *in de pek zitten*, in de schuld zitten.

platje, guit, schelm, deugniet. || Ik ben geen platje. Mijn jongen verkeert in slecht gezelschap; maar ik kan er niet veel aan doen, dat hij met die platjes uitgaat.

ponteneur, ook verkort tot *teneur*, opschepper, in de algemene taal steeds 'eergevoel, eer'. Van het Frans *point d'honneur*.

rooiem, in *wat rooiem*, bastaardvloek.

schijtmelogem, lage uitdrukking, met het Bargoens *maloochum* 'werkplaats' (*Boeventaal*), van het Jiddisch *malooche* 'werk' (*Resten van een taal*). || Maar die schijtmelochem, die vuile konkel durft alles maar te zeggen.

schobber, iemand met een haveloos en verwaarloosd voorkomen, in de uitdrukking *schobber de bonk lopen*, voor water en wind lopen.

schobberdebonk, ook: *schokkerdebonk*, vervelend kind, ook *schobbertjebonk*. || Jij mot je jonge an een touw legge, dan heb een ander geen last van die schokkerdebonk.
– In de verbinding *voor schobberdebonk lopen*, er als een schooier bijlopen, ook in toepassing op iemand die men links laat liggen. Vergelijk uit het Bargoens *op schobberdebonk lopen* (*Gabbertaal*), 'op bedeltocht gaan, klaplopen'. || Die jongens willen Jan niet graag meehebben, ze laten hem voor schobberdebonk loopen (voor 1938).

smijgelaar, afleiding van *smijgelen* 'iemand beduvelen om wat los te krijgen', van het Jiddisch *schmeigelen* 'vleien' (*Resten van een taal*), vergelijk het in het Duits nog gangbare *schmeicheln* 'vleien'.

snotneus, lommerdhouder; lommerd. Gebruikt als een grappige eigennaam, ook in de verbinding *Jan Snotneus*, en ook bekend in de Zaanstreek. || Maar zen jas staat toch bai snotneus (1882). Mijn zondagsche jas staat bij Snotneus (1932).

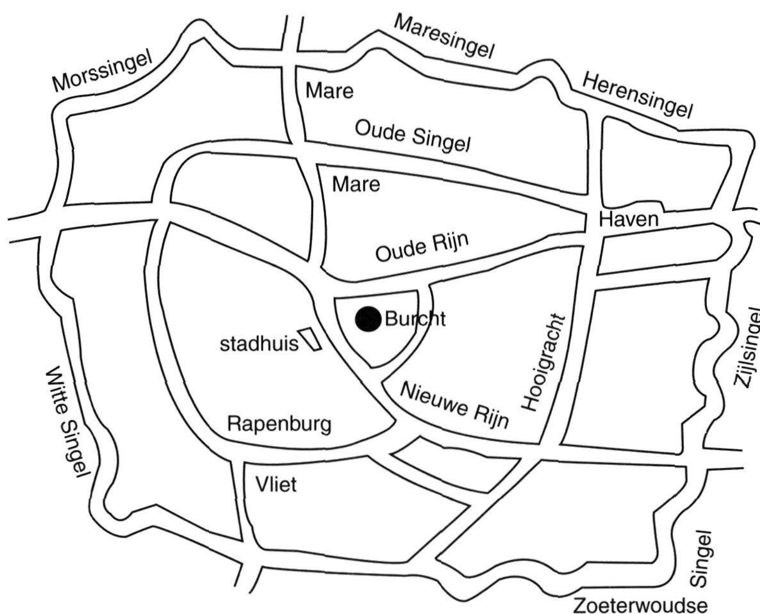
taainagel, iemand die op een vervelende wijze op zijn stuk blijft staan (Beets), tegenwoordig meer bepaald: taai persoon. || 't motte vroeger wel taaienagels geweest zijn, dadde ze d'r nie ziek van (*van het eten van afval*) wiere.

triefel, gemeen iemand, van het Bargoens *treife*, *treifel* of *treibel*, 'onrein, ongunstig', ook 'oneerlijk, verdacht'.

vegen, mogelijk van het Bargoens *vegen* 'niets verdienen, niets vangen, niets verkopen' (*Bargoens Woordenboek*), in de zegswijze *dan kan je vegen*. || Ja, dacht ik, dan kan je vegen (fluiten). Ook bekend bij Bodrij: *daar kan je naar vegen* 'daar krijg je niets van terug'.

zemelnaaier ook *zemelennaaier*, langzaam iemand, zedige, vervelende vent.

zenuwstandje, een zenuwachtig, prikkelbaar persoon. || O, dat is zoo'n zenuwstandje. (1926).

De belangrijkste grachten en singels in Leiden, die de grenzen vormden tussen de verschillende wijken binnen de singels. Tot het einde van de negentiende eeuw fungeerden de singels ook als de gemeentegrens, waarbuiten de stad niet mocht bouwen.

Stad in achteruitgang

In de zeventiende eeuw bleek de kwetsbaarheid van Leiden. Zij was te zeer afhankelijk van de textielnijverheid. De harde concurrentie van de buitenlandse lakenindustrie veroorzaakte een economische regressie die zich rond 1670 inzette. In 1749 telde Leiden nog maar 37.000 inwoners, in 1815 waren het er nog maar 28.000. De achteruitgang van de textielindustrie werd niet gecompenseerd door de komst van nieuwe industrieën. Weinig bleef over van de bloeiende en welvarende stad van de zeventiende eeuw. De gevolgen lieten zich vooral gelden in de wijken waar de textielarbeiders woonden. Hoge werkloosheid en bittere armoede waren het gevolg. De huren van de huisjes konden niet meer worden betaald en de huiseigenaren investeerden niet meer in het onderhoud van hun bezit. De wijk begon ernstig te verpauperen.

Leidenaren kwamen niet in de zeventiende-eeuwse wijken als zij daar niets te zoeken hadden. Liever sloten de burgers van de stad hun ogen voor de vervallen en verkrotte huisjes waarin de straatarme bewoners met hun talrijke kinderen verbleven. De grachten die als een open riool werden gebruikt, stonken vreselijk door de slechte doorstroming van het water. De steegjes en de poortjes waren smerig. De vellenploters ontdeden langs de gracht de huiden van dode dieren van hun wol of beharing, een arbeid die ontzettend veel stank en smerigheid met zich meebracht. Iedere dag kwam de *piskruier* bij hen langs met menselijke urine die nodig was om de vacht en de huid van elkaar te kunnen scheiden.

Door het ontbreken van leerplicht gingen de kinderen vanaf hun zesde jaar al naar de fabriek om geld te verdienen. Een Leidenaar vertelde aan Dee in 1882: '(*De kinderen*) laupe n'op de straat mair op, in binne ze mans genôg, dan gane ze mai na de fambriek. In dan wôrre ze n'auk fambriekers, in doene ze net as de rest. 'n Haile waik sjouwe, 's avens op ter straui krùipe in 's Zundags zùipe, tot ze gain braud mair kenne zegge. In dat gaat maar zau deur, de n'aine waik vaur in de n'andere na, net zau lang tot de fambrieker nie mair opkomt van z'n straui, in dan wordt ie van den arme op en burrie na 't hairepauretje gebrôch'.

De stad binnen de singels was in de negentiende eeuw zo mudvol, dat enige beweging, bijvoorbeeld van verhuizingen van het ene deel van de stad naar een ander, niet mogelijk was. De bevolking zat muurvast op de plaats waar zij zich bevond. Ziektes als cholera en difterie, die hun kans kregen door de vervuilde grachten en de slechte hygiëne in de overbevolkte buurten, waar de armoede welig tierde, eisten vele levens.

In de negentiende eeuw konden de Leidenaren in de achterstraten van de binnenstad nog wel rekenen op humanitaire hulp dat van charitatieve instellingen en van de kerken kwam. Het onderwijs vergrootte vanaf het midden van die eeuw zijn greep op de kinderen door steeds meer mogelijkheden voor het volgen van onderwijs te scheppen. Het gemeentelijke werkhuis, een voorganger van de sociale werkvoorziening, bood, al of niet vrijblijvend, werk voor de allerarmsten en voor geestelijk en lichamelijk gehandicapten. Allerlei verenigingen die zich ten doel stelden om besmettelijke ziektes te bestrijden, bezochten de armen in hun huizen en gaven klemmende adviezen om de hygiënische toestand te verbeteren.

Maar op de zeventiende-eeuwse wijken kregen het onderwijs en de kerke-

lijke instellingen geen vat. Daar konden zij geen sociale projecten van de grond krijgen. Voor de medicus Samuel Coronel was dat heel begrijpelijk. Op de fabrieken waren werktijden van twaalf, veertien, zelfs zestien uur normaal, en die oorzaakten dat de arbeiders geen interesse hadden om aan die projecten deel te nemen. Over de arbeid van de Leidse fabrieksarbeider schreef hij in 1861 in het blad *De Economist*: 'Op den volwassen arbeider werkt hij geest- en ligchaamdoodend. Sedert zijne jeugd toch in de fabriek grootgebracht, kent hij geen ander doel dan de taak die hem dagelijks voorgelegd wordt, met dezelfde eentoonigheid en onvermoeidheid te volbrengen. Hij kent geen huiselijk genot, omdat het werk hem belet in zijn gezin aanwezig te zijn, of liever, omdat het huiselijk leven in de fabriek vernietigd is. De gehuwde fabrieksarbeider verlaat des morgens, bij het krieken van de dag, met zijne vrouw de woning en ieder begeeft zich zijns weegs, om 's avonds afgemat van den arbeid, na eene bete broods, het schamele leger te zoeken'. Een arbeider zei tegen de fabrikant Samuel le Poole: 'Wat heb ik aan mijn leven. Geld, ja verdien ik, maar ik heb niets geen tijd voor mij zelven'. Le Poole verzuchtte toen hij hem hoorde: 'Had de man maar meer vrije uren, ze zouden – ik ben er overtuigd van – niet nutteloos door hem besteed worden, want ik ken hem als een oppassend en goed ontwikkeld man'.

De vakbonden, ook de socialistische, hadden veel moeite om de arbeiders in beweging te krijgen om te strijden voor betere arbeidsvoorwaarden. De arbeidsvoorwaarden werden verbeterd door vakverenigingen die aan het eind van de negentiende eeuw in opkomst waren en ook in Leiden hun activiteiten ontplooiden.

Uit deze periode is de slechte naam van Leiden in den lande ontstaan, zoals die door de schrijver Johannes Kneppelhout zo treffend werd verwoord: 'Het (volk van Leiden) is een ondergekomen ras, dat tot niets meer deugt'.

Zelfs in de jaren zeventig van de vorige eeuw, toen de gemeente nieuwe werkgelegenheid wilde creëren om de hoge werkloosheid te bestrijden, moest er een landelijke campagne worden gevoerd om Leiden als moderne stad te profileren, waar nieuwe ondernemingen zich met een gerust hart konden vestigen. Zo kon men nog in 1962 in het *Leidsch Dagblad* lezen: 'In Leiden was het percentage debielen hoger dan elders. "Halve zot" is niet voor niets nog steeds een goed Leids scheldwoord'. Het imago, dat de stad nog steeds met zich mee torste, namelijk dat Leiden de domste en achterlijk-

ste stad van Nederland was, werd met folders en ander voorlichtingsmateriaal krachtig bestreden.

Tot het einde van de negentiende eeuw, zelfs tot in de twintigste eeuw, zou het duren voor er nieuwe werkgelegenheid kwam, maar ook die zou het hoge aantal armen en werklozen niet noemenswaardig kunnen terugbrengen. Niet voor niets zei Wout Bodrij over zijn jeugd in de Paradijssteeg: 'Ja d'r was een boel narigheid. Maar me hebbe toch ook vaak gelache'.

Woordenlijst: Eten en drinken in het Leids

Veel woorden betreffende voedingswaren duiden op de armelijke leefomstandigheden in de negentiende eeuw.

aangewit, beschonken. || Hij was aardig aangewit; mooitjes aangewit, *aardig beschonken.*

bakbrood, thuis bereid brood, dat in een blikken bus bij de bakker, tegen vergoeding, in de oven werd gebakken. || Dagelijks gelegenheid tot het bakken van Bakbrooden (1900).

bakkie, in de uitdrukking *een bakkie doen*, een kopje koffie drinken. || Hé, jùh, kommie 'n bakkie doen.

– In de uitdrukking *ik had 'n bakkie op en ze konden me wegdragen*, ik was dronken.

balbroodje, ovaal soort van broodje.

beuling, of *bloedbeuling*, bloedworst.

blè, kalfsvlees, gekookt afval van het kalf, voedsel voor de arme Leidenaar in de jaren twintig en dertig. || Op de eerste schaal lagen stukjes blê van drie centen, niet meer dan een pootje met een stukje vlees eraan.

bokking, in *harde bokking*, bokking zonder ham of kuit gekookt.

bolus, eigenlijk 'ronde bal, grooter dan eene pil, ook *brok* genaamd, bestaande uit conserven, poeders enz. met stroop aangemengd, en bestemd om als geneesmiddel te worden doorgeslikt', in Leiden zeker rond gebak, bestaande uit meel, snippers van sukade en stroop; blijkbaar zo genoemd om de gelijkenis met een *bolus*. || Leiden ... is ... de stad van bul en bolussen (*Camera Obscura*).

bout, eigenlijk ijzeren staaf of pen; lompe, slechte sigaar; *die heer rookt bouten.*

braad, gedroogde of gezouten schollen, waarbij Bodrij nog aanvult: 'Deze werden eerst geweekt en daarna gekookt'.

bramperie, gekookte aardappelen met peren. || Op een zondag zitten we in het huisje van Geertje, die 'Bramperie' verkoopt (gekookte aardappelen met peren) (Bodrij).

– *bramperieman*, iemand die hete appelen of peren verkocht.

– *bramperige pot*, scheldwoord.

bul, de naam van zeker droog gebak, lijkend op janhagel. ll Leiden ... is ... de stad van bul en bolussen (*Camera Obscura*). Hier misschien met een woord- of toespeling op de doctorsbul?

bult, in *zure bult*, grutten in karnemelk.

cider, frisdrank, in de algemene taal 'appelwijn'.

drolleworst, namaak leverworst.

duisie, pannekoekje, die voor een cent (een duit) verkocht werden. ll Ze zegge welderis, dat ie zijn maal doet mit dùisies (1882).

ellebrood, zekere fijne soort van brood, luxebroodje. ll Te Leyden heeft men het ellebrood ..., te Rotterdam de Professors- en Keizersbroodjes ... en te Utrecht het profetenbrood (Scheltema, 1830).

fijtedalen, geconfijte dadels.

fluitje, soort brood, lang en rond van vorm, aan de buitenkant met bloem bestrooid.

galletje, zeker broodje.

habbekrassie, jenever, een borrel.

hanselebransel, voedsel van de vorige dag dat weer wordt opgewarmd.

happie, borrel.

heemskinderen, naam van een soort vroege peren.

heurus, een soort gekookt vlees.

hoogbrood, ook *hoogje*, een smal en hoog broodje, een broodje met een heel smal grondvlak.

hult, gekookt paardenvlees.

juffer, in de verbinding *Leidsche juffers*, een soort van koekjes.

kaak, kieuw, in de uitdrukking *kijken of de kaken rood zijn* 'bij het koopen van visch' (Beets, 1915).

karemelk, karnemelk. Het woord *melk* wordt soms, als wegens de omstandigheden of het verband overbodig, verzwegen. ll Als straks de melkboer komt, neem dan maar twee kan zoete en één kare (1919).

knipje, een soort broodje met 'knippen', deuken, in de uitdrukking *een lang knipje en een klein fluitje*, gezegd van een ongelijk paar (voor 1938).

knors, bij Beets met de neutrale betekenis '(importeurs en) slachters van gestorven vee'. Bij Bodrij de betekenis 'opkoper en slachter van ongekeurd en gestorven vee'. L.G. de Graaf in *Leids Volksleven* (1953) kende nog de betekenis 'slager met ondeugdelijke waar'. Bodrij vertelt over de werkwijze van 'de *knorsen*, de clandestiene slachters! In het donker gingen ze naar een weiland en verdronken daar een schaap. Als 's morgens de

boer in de wei kwam, zorgden de knorsen ervoor dat ze even later ook verschenen. Met hun hengels, heel onschuldig. Een handeltje was gauw voor elkaar. Het dode schaap werd gekocht, en zonder keuring uitgebeend'.

koppelaar, bokking die zonder kop verkocht werd (Bodrij).

kramerij, 'mengsel en opkooksel van ongeroomde zoetemelk met karnemelk'; volgens Beets (1893) 'soort van hangop', met aantekening 'verkrijgbaar bij Carton in de Nieuwstraat'. Volgens *WNT* een vervormde afleiding van Fra. *crême*, vergelijk echter *Loquela* onder *cremoli* ('gehoord Vleteren, in Frans-Vlaanderen') 'kremmelij, gerecht bestaande hoofdzakelijk uit geronnen, gewrongelde melk, eiers, enz.'. Volgens Heestermans een mengsel van zoetemelk en karnemelk, dat na even opgekookt te zijn in een melkdoek wordt gedaan. Die wordt dan op een donkere en koele plaats opgehangen. De wei druipt eruit en dan blijft er een dikke brij over. ǁ De Kramerij, het welk een mengsel en opkooksel is van ongeroomde zoetemelk en karnemelk; ook doet men dergelijke bereiding wel in een zak, en hangt die ... op eene ... koele plaats, als wanneer er de wei uitdruipt en men het overblijvend verdikte gedeelte der melk, Hangebast, noemt, *Natuurlijke Historie van Holland.*

luis, in de uitdrukking *hij zuipt dat de luize op zijn kop barste*, van iemand die te veel drinkt.

maatje, in *een maatje halfie bij*, grote borrel. Na half opgedronken te hebben vroeg men 'halfie bij'. Heette ook *proppie* (Bodrij).

mopje in *zoute moppies*, zekere koekjes (1893).

ontlasting, in de uitdrukking *van honger geen ontlasting*, het is armoede (Bodrij).

opbrengen, in de verbinding *iemand opbrengen*, het glas te zijner eer opheffen, het hem brengen, hem toedrinken. ǁ Kom, breng je broertje eens op (*drink eens op hem*).

overschep, extra schep uit gaarkeuken (wat overgebleven was) (Bodrij).

paal, een krentenbrood van een bepaalde vorm, langwerpig smal, bij Bodrij nog bekend: lang brood. ǁ Krentenbrood (palen) .... f. ...., *uit een kerstbroodadvertentie 18 dec. 1935*. Hierbij: *krentenpaal*, 'brood van een bepaalde lengte.

partje, bij het (ver)kopen van brood: *een partje*, de (afgesneden) helft van een 'half brood'. ǁ Een partje rogge(brood). Geef mij een partje (1915).

pieper, benaming voor broodjes die door de broodverkopers niet zijn verkocht en die zij dan naar de fabriek terugbrengen om ze in de oven weer even te doen opbakken, zodat ze nog voor vers kunnen worden verkocht. ǁ De bakker heeft ons vandaag weer een pieper gegeven.

pikkelaar, geen vaste kroeg hebben. Er hier en daar eentje pikken.

pikketaris, borreltje, vergelijk *pikketanissie* 'borreltje' in Amsterdam.

pimpelbroer, drinkebroer. ‖ Een pimpelbroer van professie, door den kantonrechter te Leiden veroordeeld tot 2 maal 14 dagen hechtenis wegens dronkenschap, *Leidsch Dagblad* 1896.
– Hierbij *pimpelneus*.
Portugeesje, zeker gebakje van amandeldeeg.
profeet, afkorting voor *profetenbrood*, zie verder *ellebrood*.
proppie, grote borrel. Na half opgedronken te hebben vroeg men 'halfie bij' (Bodrij).
rinkelvet, bij Beets (1908) 'vet van uitgebraden spekzwoerd dat zoo hard gebakken is dat het krult en rinkelt', bij Bodrij *rinkel* 'spek dat zwart was uitgebakken'. ‖ Rinkelvet in het haar doen.
rot-rot, vleesafval en gekookte ingewanden. Bodrij voegt daaraan toe: Als de rook er nog af kwam was het verse waar, en anders rot-rot.
sleepie, oranjebitter met suikerklontje.
snierik, gekookte varkensstaarten.
snuppertje, in *een snuppertje halen*, een weinig jenever halen.
suikergoed, speculaas, sinterklaaskoek.
taaie, dubbele borrel (van zes in plaats van drie cent), gehoord door Beets in 1890 en 1893: 'een dubbele borrel, niet van vijf maar van tien centen'. Bij Bodrij nog altijd een 'borrel'.
tapprikaan, verbastering van *tapperiaan*, ook *tappriaan*, *tapperjaan* enz. gespeld en (blijkbaar door bijgedachte aan *Afrikaan*), oorspronkelijk zeker wel een voor de grap gevormd woord voor tapper, maar vervolgens ook wel in ernst gebezigd: zo komt het, met de afleiding *tappriaanster*, tapster, herhaaldelijk voor in de *Tafel Lijst der Beschrijving over de stad Leiden* (ongeveer 1808) op het Gemeentearchief te Leiden. ‖ Met de drankverkoopers werd het ook slecht gemaakt; want de keizer werd ook een tapprikaan en daarom moest al het vaatwerk met drank, dat die menschen in huis hadden ... met het keizerszegel verzegeld worden en dan kwamen alle dagen de douanen om het in de flesschen af te tappen, *Leiden in den Franschen Tijd*.
trekker, een soort van stroopballetjes, groter en dikker dan babbelaars, met meel overstrooid, en gemaakt door de samen met boter gekookte stroop uit te trekken en in stukken te knippen.
triep, ingewanden en andere minderwaardige of minderwaardig geachte delen van slachtvee, zoals maag, hart, lever en longen, op een bepaalde wijze gereedgemaakt voor consumptie. In West-Vlaanderen is de vorm *trijpe* 'het ingewand, d.i. de maag en de darmen, van eene slachtbeest' met als voorbeeld: *als een zwijn geslacht is, braadt men de trijpe om ze te eten.* ‖ Het gemeen woord (*voor de eerste maag van een rund*) bij de

onzen is pens ...; de Italianen zeggen *trippa*, en dit woord is algemeen bij ons, de Pens-verkoopsters kennen geen anderen dan die van triep of trieppens, doch hier onder tellen zij ook de hoeve of tweede maag, *Natuurlijke Historie van Holland.* Triep noemt men (*te Leiden*) den kop (zonder tong) en de ingewanden, als longen, hart, lever, maag en darmen van slachtdieren, die bij verschillende slachters worden opgekocht, vervolgens gereinigd, fijn gehakt, in darmen en magen gestopt en daarna gekookt (1891). In sommige levensgebruiken zijn zij (*de afstammelingen van de Fransche réfugiés te Leiden*) de zuidelijke gewoonten trouw gebleven, bijvoorbeeld in het eten van tripe – wat hier te lande wel een speciaal Leidsche spijs is, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1934). Typisch Leidse, nog levende woorden of vormen zijn ...: aanst (zo aanstonds) ...; triep (pens van geslachte dieren) *enz.*, *Leids Volksleven* (1954).

verhappen, zich te veel toeëigenen, zich (meer of te veel) te goed doen aan (eten, drank of andere genotsmiddelen), vergelijk in het Hageland: Ich en zal mich oan dij pose (portie) ni verhappe, *ik zal er niet te veel van nemen, doordien er maar weinig is.* || Nog heden zegt men te Leiden van iemand die ten gevolge van misbruik van sterken drank is ondergegaan, dat hij zijn eigen verhapt heeft (1919).

vliem, voor een heel dun sneetje of schijfje. || Een fliempje kaas op de boterham (kindertaal), (ongeveer 1910). 'Een vliempje'. *Ook voor dun sneetje brood.* Geef mij maar een vliempje. 't Is maar een vliempje.

vollebok, bokking met hom en kuit.

zwaardenmaag, uit het Duitse *schwartenmagen*, vleesgerecht als boterhambeleg, bestaande uit varkensmaag gevuld met onder andere gehakt en gemalen zwoerden. Verouderd: algemeen wordt thans de naam *preskop* gebruikt, een vleesgerecht dat bereid is uit onder andere varkenskop. || Zwaardenmaag Schwartenmagen (spekslagerij) (ongeveer 1900). Worstsoorten .... Preskop. Zwaardenmaag. Zure zult. Vleeschhouwery Heemskerk Douzastr. Leiden (1913).

Het begin en het einde van het Leids

De stedelijke ontwikkeling van Leiden verschilt essentieel met die van andere steden als Haarlem en Amsterdam. In hun negentiende-eeuwse gordels vestigden zich de bewoners van de oude binnenstad en de nieuwe bewoners uit de omgeving van de stad en nieuwkomers uit het buitenland. Zo kwam vanzelfsprekend een menging op gang tussen allerlei groepen autochtone bewoners en ook tussen allochtonen en autochtonen. In Leiden kwam zo'n menging pas in 1896 tot stand toen de stad zich kon uitbreiden over de singels.

Er vonden moeizame onderhandelingen plaats met de onwillige buurgemeenten, die weigerden een deel van hun grondgebied aan het volgepropte Leiden af te staan. Morrend, slechts na langdurige juridische procedures en een formele aanwijzing van de minister, gingen zij akkoord met wijzigingen van hun gemeentegrenzen. Toen kreeg de stad meer ademruimte door correctie van de gemeentegrenzen, zodat zij de beschikking kreeg over grond buiten de singels. Leiden kon zich van zijn keurslijf ontdoen en ontsnappen aan de benauwenis van de singels, die driehonderd jaar lang de stad in een knellende omhelzing hielden.

Leiden kon nieuwe wijken buiten de singels gaan bouwen. Voortvarend sloeg Leiden aan het bouwen. In de jaren twintig en dertig werden nieuwe volkswijken uit de grond gestampt: in het oosten schoot de Zeeheldenbuurt uit de grond, in het noordoosten ontstond de wijk De Kooi, in het noorden de wijken Noord en Groenoord. Hierdoor konden velen verhuizen uit het centrum van de stad. De zogenaamde wevershuisjes, die sinds hun bouw in de zeventiende eeuw nauwelijks waren gemoderniseerd en verbouwd, konden worden ingeruild voor grotere en voor die tijd moderne woningen, aan brede straten, waar licht en lucht toegang tot de woon- en slaapkamers hadden. Er vond een grote uittocht naar de nieuwe wijken plaats.

De bewoners van verschillende wijken vermengden zich met elkaar. Zij brachten allemaal hun eigen dialect mee, zodat het Leidse dialect in die nieuwe wijken weliswaar levend bleef, maar zich ontwikkelde tot een nieuw dialect, een soort verkavelings-Leids: de twee stadsdialecten, het Hollands-Leids en het Vlaams-Leids liepen daar door elkaar heen en het hoorbare onderscheid verdween. De nieuwe uitleg van de stad Leiden heeft het driehonderd jaar bestaande Leids-Vlaamse stadsdialect de das omgedaan.

Alleen in de oude wijken in de binnenstad bleven de verschillen tussen de twee oude dialecten voortbestaan. Totdat in de jaren zeventig grootschalige renovaties en stadsvernieuwingsprojecten in deze wijken werden uitgevoerd. Ze werden afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouw en stadsparken. Het hele gebied tussen de Haven, de Hooigracht, de Nieuwe Rijn en de Zijlsingel ging op de schop. De verlaten fabrieksterreinen die binnen de singels lagen, werden met moderne woningen bebouwd. Thans is dat gebied herbouwd met nieuwe en ruimere woningen. Ook het gebied tussen het Levendaal en de Zoeterwoudse Singel is volledig op die radicale wijze heringericht. De bevolking vertrok voor een groot deel naar de nieuwbouwwijken

van Leiden. Vooral naar de Merenwijk, gelegen ten noorden van de stad, die in de jaren zestig zelfs de grootse bouwplaats van Nederland was. Een tiental jaren later volgden opnieuw grote uitbreidingen, zoals Leiden Zuid-west en de Stevenshof. Met het vertrek van de bewoners van de zeventiende-eeuwse wijken verdwenen ook de laatste resten van het authentieke, Vlaams-gekleurde Leids. Leiden werd een gewone, middelgrote Hollandse stad.

Woordenlijst: Leidse kinderen, hun spel en het sociale leven

Het dagelijkse leven van de Leidenaar, zijn gezin en zijn sociale leven vinden zijn weerklank in talloze woorden die de gewone belevenissen en bezigheden betreffen: zijn kinderspel, relaties, huwelijk, kinderen, vrije tijd, het café en zijn ouderdom.

afnijpertje, nakomertje, kind veel jonger dan de andere kinderen, kind van mensen die in lang geen kinderen meer hebben gehad; ook *afknijpertje*, nakomeling in een gezin.

armziek, naar een vrijer verlangende. Beets hoorde dat woord in 1908 van zijn dienstmeid over een andere dienstmeid.

bestaan, in de uitdrukking *dat kan immers niet bestaan*, dat is te ongerijmd. || Zo besta ik niet, *dat ligt niet in mijn aard* (voor 1938).

bledder, grote voetbal. || 'Hé, juh, metse?' Waarop steevast de vraag kwam: 'Hè je 'n bledder, dan?'.

– Ook in de betekenis 'hoofd'. || Aleen ze was twee bledders groter dan ikke.

boek, in de uitdrukking *een kind op het echte boek laten zetten*, een kind wettigen.

dooddoen, in de uitdrukking *hij zal 'em* (= zich?) *ook niet dooddoen*, hij neemt er zijn gemak van, hij maakt zich niet druk. Bij Bodrij (1980): lui zijn, niets uitvoeren.

durabel, duur, kostbaar. Uit het Frans *durable*. In Groningen *duroabel*. || Want zie je, 'ai is en waiwenaar in en hùisouster hèit ie niet. Da's te durabel (1882). Beets hoorde in 1892 zijn boekbinder J. Dool zeggen: ik zou u niet aanraden dat boek met gelinieerd papier te doorschieten; daar valt te veel af, en dan wordt het te durabel.

duur, in de uitdrukking *op den duur*, gedurig, telkens. || Ik heb hem op den duur gewaarschuwd (1915).

ermansganger, iemand die zedig liep, 'een blikken dominee' (Bodrij). Waarschijnlijk van *Emmaüsganger* (zie de bijbel Luc. 24:13).

gang, in de verbinding *een gang water*, 'twee emmers (heet) water, van een fabriek gehaald om mee te wasschen' (Beets), 'twee emmers gevuld met heet water aan een der

fabrieken afgehaald, 's maandags voor de wekelijksche was door de volksvrouwen voor één cent afgehaald' (Beets). Ook nog bekend bij Bodrij 'twee emmers heet water die met behulp van een juk van een fabriek werden gehaald om de was te doen. || En dan mos je nog heet water hale, bij de wolfabriek van Zuurdeeg ... . Je nam dan twee emmers en droeg ze naar huis met een fuk. Of je nam een gang heetwater (Bodrij).

getiktakt, in de verbinding *getiktakt zijn*, onder een dwang verkeren van iets te moeten doen, a.h.w. 'geraakt, betoverd zijn'. Bodrij geeft voor *getiktak* op: onrustig zijn, snel iets ten uitvoer willen brengen. || Als 't drie uur is, 't is of ik getiktakt ben, maar dan moet ik er uit, of ik wil of niet (1890). 't Is of ze getiktakt zijn (*de vogels in den tuin*), maar als je ze wegjaagt, ze komen telkens weer; je kunt ze niet van de bloemen afhouden (1929).

grillen, rillen, huiveren, 'als in de koorts' (Beets, met daarbij de opmerking: 'ook bij Vondel'), ook nog bij Bodrij 'rillen (van koorts)'; thans ook: huiveren van afschuw, van iets gruwen. || Of je kocht tripe, vette fraas en rot-rot. Dat is nou zo zot, tegenswoordig zou je d'r van grille, maar toe van je 't lekker.

grommetje, baby, in de uitdrukking *wéér een grommetje*, tegen een zwangere vrouw. || Denk om je grommetje.

heel, koel, stug, afstandelijk, niet toeschietelijk. || *Zij deed een beetje heel*, koeltjes.

hemd, in de uitdrukking *een lang hemd hebben*, 'lang van stof zijn', iemand lang aan de praat houden.

hoektanden, in de uitdrukking *hij is ook niet aan de hoektanden gestorven*, niet in de wieg gesmoord, hij heeft zijn jaren.

hoppeluizen, sollen. || Ik verdraai het om me te laten kisten en hoppeluizen, *om maar alles met me te laten doen, wat men goed vindt, mij alles te laten welgevallen* (Beets, met aantekening: *'happelui(s)*: stuk kinderspeelgoed'). || Ik laat mij niet hoppeluize, *niet met mij sollen, ringelooren* (1901). Ook: hoppeluizen met iets (meubelen), *achteloos ermee omgaan.*

hout, in de uitdrukking *hij is van nat hout gemaakt*, hij heeft kromme benen.

inlopen, in de uitdrukking *het (niet) kunnen inlopen*, het (t.w. al wat er ergens te belopen, te doen, te sloven valt) (niet) kunnen 'bijbenen', (niet) kunnen 'klaarspelen'. || Gelukkig deed mijn juffrouw in die dienst een heelen boel zelf, zooals koken en beddenmaken, maar anders had ik het ook niet allemaal kunnen inloopen (1900).

jarig, in de uitdrukking *dat is jarig*, als men iets brak.

juh, aanroep: joh, van jongen, vroeger ook joh. || En de vader zai teugen 'm: jo! jai bint altaid bai main (1874). Kaak es, jo, wat e maoie wurrem (1890). jò-mèd, *de vorm waarmee fabrieksmeisjes elkaar aanspreken* (voor 1938).

kaken, braakbewegingen maken, beginnen over te geven. || Mot-je kaken? Ik begon te kaken. Dat vette eten! Ik kaak er tegen (1926).

kakken, in de uitdrukking *hij kakt makkelijk*, hij geeft vlot geld uit.

– In de uitdrukking *hij kakt ook niet voor elven*, hij geeft niets, hij is inhalig.

kakkepoeresie, mogelijk verwant met of een verbastering van Vlaams *kakadoor* 'kakstoel', in Vlaanderen nog bekend en ook *kakkedeur* of *kakkedoor*, voorkomend in Antwerpen en Leuven. Mogelijk is er een verband met de volksnaam *Mr. Kackadoor* of *Kackadorus*, een in de 16de eeuw algemeen bekende kluchtfiguur van een kwakzalvende geneesheer. In de verbinding *kakkepoeresie doen* of *gaan*, met de klemtoon op *poe*, 'op de hurken zittende (op 't ijs) glijden' (1900), ook 'op het achterste van iets afglijden, afglissen' (Beets). Bij Bodrij *kakkeloerissie* 'in hurkhouding van de glijbaan glijden'. Eigenlijk een uitroep van of een toeroep tot iemand die zo glijdt. || Kek es jo, ik doe (hij doet) kakkepoeresie (1890-1900). Hierbij *kakkeloerissen* 'op de glijbaan in zithouding glijden' (1961).

kakkestoelemeie, kinderspelletje, uit *kakkestoel* en *meyen* 'feesten', ook in Vlaanderen bekend. || De kinderen zongen bij het spelletje het volgende liedje: *Kakkestoelemeie, er zit er een te breien, er zit er een te poepen, van je een, twee, drie.* Bij 'drie' lieten de kinderen het zittende kind los, dat dan hard op de grond viel.

kane(n)kop, kletskop, zeer hoofd; ook (als scheldwoord) voor iemand met een zeer hoofd (1918). Vergelijk het Zaanse *kaander*, hoofdzeer, klierachtige hoofduitslag (Zaanstreek), en: iemand die een kletskop heeft (*Ald.*). Bodrij omschrijft *kanekop* als 'zeer hoofd zonder verband erom. Met het verband er omheen: kletskop'.

kantekoek, 1) kantkoek, benaming voor snijkoek in de vorm van lange smalle repen. 2) 'als een dobbelsteen niet zuiver vlak, maar met een zijner kanten iets hooger, op iets ligt' (Beets, ongeveer 1890), ook bekend bij Bodrij met de betekenis 'dobbelsteen die scheef valt. Opnieuw werpen'.

kastig, in de uitdrukking *er kastig uitzien*, keurig, tot in de puntjes. Alsof men uit de kast, een kastje komt? (1930).

ket, in de verbinding *ket hebben* 'plezier hebben'. || Wa hebben me ket gehad, toe jij in die te grote japon thuis kwam.

kleed, kleding.

– *Ik kan het niet aan mijn kleed houden* (van iets dat besteld is en dat wordt afbesteld): ik kan er niet mede blijven zitten (gij – de besteller – moet het dus of aanvaarden, of althans betalen) (1898).

– *Dan krijg ik het aan mijn kleed*, dan wordt het mij verweten; dan ben ik de schuldige; dan ben ik de kwaje man. – Neen, zulke werkjes doe ik (*de baas*) zelf; die laat ik

niet aan de knechts over. Als er wat bedorven is, en de klanten klagen, dan krijg ik het aan mijn kleed (1912).

klus, of *bakkie*, vooruitstekende kin. || Ze hep 'en klus. Die met die klus?, Jo mèd, wat het die mèd 'en klus! (voor 1938),

– Ook persoon die een *klus* heeft, iemand met een *klus* (Beets). Ook nog bekend bij Bodrij met de betekenis 'scheldnaam voor iemand met een grote kin'. || *Die klus*, dat meisje (enz.) met een *klus*. *Meinje die klus? Nee, mèd, die isset niet* (voor 1938).

kommetje, in de uitdrukking *de kommetjes weerom geven*, de vriendschap opzeggen (1914).

krakebeen, in *krakebeen huishouden*, van een gezin dat het magertjes had.

kremmen, van een kind: zeurig huilen (voor 1938).

kreng, kind; hierbij *krengen* 'bevallen, kramen' (Beets, met aantekening: 'Taal van het allerlaagste gemeen'). || Ga jij eerst maar thuis uitkrengen voor dat je weer op de fabriek komt! (voor 1938).

krimp, in de uitdrukking *ergens niet krimp van zijn*, er niet tegenop zien (voor 1938).

kuit, in de uitdrukking *laten ze 't maar een beetje onder d'r kuiten houden*, laten ze zich maar wat kalm houden (1907).

kwaad, in de uitdrukking *uit zijn kwaadst zijn*, gezegd van kinderen die over de eerste moeilijke jaren heen zijn, of wel die zelf al den kost kunnen verdienen.

loodgieterswinkel in de uitdrukking *zinken als een loodgieterswinkel*, hetzelfde als 'zinken als een baksteen'. || Nou, me vader, die ken niet zwemme; die zou zinke as en loodgieterswinkel (1908).

luiperd, grote begrafenishoed, huilebalk. || Een (deftige) begrafenis met de luiperd (voor 1938).

luisteren, in de uitdrukking *het weer luistert*, is veranderlijk.

meiblaadje, in de uitdrukking *zo dun als een mei(e)blaadje*, van iets heel duns (ongeveer 1890).

metsen, (voetbal)wedstrijd spelen, van het Engels *match* 'wedstrijd'? || 'Hé, juh, metse?' Waarop steevast de vraag kwam: 'Hè je 'n bledder, dan?'.

mond, in de uitdrukking *hij kijkt met zijn mond*, gezegd van iemand die met zijn mond open loopt, er dom uitziet (1906).

nest, eindstreep bij het knikkeren (voor 1938).

net, in de uitdrukking *zijn buik zolang in een netje hangen*, nog even moeten wachten voor het etenstijd is (1905).

omvallen, in de uitdrukking *(de boel) om laten vallen*, een miskraam krijgen (voor 1938).

opbakeren, in de uitdrukking *vroeg opgebakerd zijn*, heetgebakerd, driftig, haastig zijn (1900), ook nog bekend bij Bodrij: *opgebakerd*, 'heetgebakerd'.
ophullen, iemand allerlei voorspiegelen, hem door mooie praatjes enz. (die niet verwezenlijkt worden) het hoofd op hol brengen.
oplepelen, opdringen (van koopwaar in een winkel). || Al dat vragen van heb u dit niet noodig (enz.), dat is alles maar oplepelen; ze krijgen der percenten van als ze meer verkoopen (*t.w. de winkelmeisjes*) (1902). Bij Bodrij de betekenis 'doorslaan'.
optulpen, vieren, fêteren.
opvergen, opdringen, in de uitdrukking *iemand iets opvergen*, het hem tegen zijn wil, opdringen, bijvoorbeeld *iemand (sterken) drank opvergen*, opdringen, vergen dat hij het opdrinkt (1890, 1891). || Ik kan niet tegen thee, maar ik heb het mij laten opvergen, en nu heb ik vreeslijke maagpijn. Wat zul je doen, als menschen het je opvergen (voor 1938).
peuter, een in en om Utrecht en in Leiden gebruikelijk woord, waarvan de herkomst onbekend is. Meestal met een ontkenning, in de uitdrukking *'t is niet peuter*, het is niet pluis, niet zuiver. || Als 't peuter was, dan zou hij zoo geheimzinnig niet doen (1921).
pikkie, een liefkozend woord voor een klein kind: klein ding, peuter. || Ewaar, pikkie? 't wordt toch zoo'n lekkere zaiknest (1882).
praten, in de uitdrukking *praten van veel en vijf*, het van de ene boeg op de andere gooien || Toe riepe ze der maister koekebak bêi. Die auk al gepraat van veul en vèif, maar et hielp em niks (1882). Praten van veul en vijf (1890).
pruim, in de uitdrukking *tussen pruimen en krenten*, middelmatig, niet groot en niet klein. || 'Regent het hard?' 'Hm, zoo tusschen pruimen en krenten' (1920).
raaghoofd, ragebol, gebruikt om spinnenwebben e.d. te verwijderen.
rat, in de uitdrukking *die werkman moet maar eens een rat hebben*, tijdelijk gedaan krijgen, 'uit wandelen gestuurd worden' (voor 1938).
regenboog, een regenboog voorspelt slecht, boos weer, vergelijk: Der es ne re(g)embo(g)ene – dat veurspelt drij da(g)e re(g)ene, in Zuid-Oost-Vlaanderen. || 'Melkboer, wat voor weer krijgen we vandaag?' (vraag op een stormachtigen Novembermorgen). ''t Zal steeds erger worden; Ik heb al een regenboog gezien' (1915).
reuzel, vet, in de uitdrukking *zijn reuzel(s) (op)vreten*, driftig worden, zich ergeren. || Je zou je reuzel opvreten (van ergernis bijvoorbeeld) (1911).
ribbelig, gauw driftig (Bodrij).
rizzelen, wemelen, wriemelen van (iets: gedierte bijvoorbeeld). In de uitdrukkig *rizzelen van*, vol zitten van, met. || Het land was zoo vol schuld, dat het rizzelde, *Leiden in den*

Franschen Tijd. 't risselt daar van de muizen (Beets). Bij Bodrij met betrekking tot 'wandluizen'.

rolletje, in de uitdrukking *zijn rolletje* of *rolletjes laten aflopen*, zich lustig laten gaan, volop genieten, ook: aan de rol zijn, onbehoorlijke dingen doen. || Die heeft (ook) zijn (haar) rolletje wel eens af laten loopen, *wel eens iets onbehoorlijks gedaan* (1901).

schemp, hatelijkheid. || 't is geen schemp, *ik bedoel er geen hatelijkheid mee*. Bij Bodrij nog *schempen* 'schimpen'.

seukeren, van een kachel: niet willen doorbranden.

slecht, stout, ondeugend (van een klein kind). || O wat ben je slecht *(tot een kind dat zijn kunstjes niet wil doen; schertsend)* (Beets, met de aantekening: 'kindermeisje'). Je bent een slecht kind; foei, slechte jongen (voor 1938).

spieken, afkijken, op school werk uit een boek, van een papiertje enz. heimelijk afschrijven of aflezen. Rond 1880 in de Nederlandse taal gebracht door de uit Zuid-Duitsland afkomstige leraar C.A.X.G.F. Sicherer (1807-1886). Hij was werkzaam bij het Stedelijk Gymnasium in Leiden. De vermaning 'nicht spicken' lag hem in de mond bestorven. Het woord *spieken* verbreidde zich vanuit Leiden over heel Nederland en verdrong *stechelen* (Breda), *kiepen* (Sneek), *smokkelen* (Rotterdam) enz.

stoel, in de uitdrukking *op een stoel en een stoof*, in een zeer gemakkelijke houding, op zijn dooie gemak. || *Wij* hebben leeren werken. Vader heeft *ons* niet op een stoel en een stoof gezet! Ik (*een dienstmeisje*) kan behangen en witten en verven (1937).

– In de uitdrukking *van zijn stoel vallen* van een ongeboren kind: in de moeder sterven (voor 1938).

stoep, 'spotnaam en in de omgangstaal gewone naam voor de stadssoldaten die als ordebewaarders dienst deden, althans te Amsterdan, te Leiden en te Utrecht' (*WNT*).
|| Op Maandag den 6 dito werden de Leydsche stoepen, anders gezegd de binnenwacht bedankt, *Leiden in den Franschen Tijd*.

– Vandaar afgeleid 'noodhulp, persoon die inspringt voor een ander' (Beets). Hierbij *stoepen*, 'den man (echtgenoot) vervangen (onder 't fabrieksvolk, voorheen' (Beets, 1892, met aantekening: 'zegsman Verhey van Wyck, dekenwever'); eveneens vandaar afgeleid *stoepen* 'een praatje gaan maken, doch niet van onschuldigen zin' (Beets, 1905). || Hij gaat, naar ik hoor, soms bij zijn gescheiden vrouw stoepen (1905). 'Der wonen in dat hof (*het Miereveldtshof aan de Hooglandse Kerkgracht*) alleen vrouwen, weduwes. Alleen de portier mot gehuwd zijn'. 'Ze (*de regenten*) zijn zeker bang datti anders zal gaan stoepen' (1913).

– Beets vermeldt ook het *stoepen* van b.v een kachel: *als er toch vanmiddag niemand*

komt, dan kunnen we hem (de kachel) *wel laten stoepen*, zijn gang laten gaan, langzaam vanzelf laten dooven (1896).

stofnet, bestoven spinnenweb, vergelijk *de zolderinge hangt vul stofnetten* (*Loquela*).

stok, in de uitdrukking (*hoog*) *op stok loopen* of *komen*, veel gaan kosten, oplopen.

stromeloos, doelloos, in de uitdrukking *stromeloos lopen*.

toelopen, in de uitdrukking *het loopt hier ook niet erg hard toe!* in toepassing op het langer worden van een rij wachtenden (1944).

tranenkleed, in de uitdrukking *het tranenkleed aantrekken*, gezegd over iemand die gaat trouwen (1913).

tuit, in de uitdrukking *hij is tuit*, hij heeft verbeelding.

turf, in de uitdruking *zal ik een turf voor je halen*? e.d. Als terechtwijzing bedoelde vraag aan een kind dat (bij het eten) met de hand onder het hoofd zit.

uf, slechte koffie. || Maar voor de beginne zal ik eerst een bakkie uf vor je inschinke. Ut is wellus een keer gebeurd dat se binne werd geroepe voor un bakkie uf.

uitheiligen, in de verbinding *mekaar uitheiligen*, elkander de waarheid zeggen, bij Bodrij is de betekenis 'iemand onder allerlei gekke grimassen najouwen'.

vel, in de uitdrukking *uit zijn vel springen*, iem. aanklampen, een praatje maken. || Die man was een heel goeie kennis van Vader en nog, als een van mijn broers langs den winkel komt, dan springt-i altijd uit zijn vel, *komt hij altijd aan de deur om een praatje te maken* (1905).

– In de uitdrukking *de vellen gehad hebben* (thans niet meer algemeen), op zijn kop gekregen hebben. Vergelijk de verwensing uit het Bargoens: krijg de vellen (*Bargoens Woordenboek*). || Eén-nul is niks, twee-nul is wat, drie-nul wie heeft er de vellen gehad? *Spotliedje bij een voetbalwedstrijd* (1925). 0-1 is niets, 0-2 is wat, we hebben met 0-3 de vellen gehad (1926).

– *Er als een vel bij lopen*, ook *met de vellen lopen*, haveloos gekleed zijn.

vergaren, in de uitdrukking *daar is geen vergaren aan* 'daar is geen bijhouden aan' met betrekking tot vuil kindergoed. || Ze moeten maar met hetzelfde goed naar school; ik ken ze niet midden in de week schoon goed aan doen; met dat ravotten, er is geen vergaren an, (Beets, gehoord van zijn *ancilla*, 1907). Vergaren, *bijhouden* (1953). Daar is geen vergaren aan met dat kindergoed, ze maken zoveel vuil (voor 1938).

vergeet, iets dat *vergeten* of verzuimd wordt. || 't Is net een vergeet, *net iets om te vergeten* (1894).

vraag, in de verbinding *iemand een vraag doen*, iemand een vraag stellen. || Mag ik een vraag doen?

– In de verbinding *de sociale vraag*. ll De grootste sociale vraag is de kwestie van de maag, *opschrift in eethuis.*

water.

– In *kwaad water*, als de vis boven kwam zwemmen. ll Maar soms was het water van de grachten geel van kleur. Dat was het zogenaamde kwaad water. Dan hadden de fabrieken weer eens wat geloosd. Meestal gebeurde dat 's zomers. Je zag de vissen naar de oppervlakte komen om lucht te happen. Vergelijk bij Bodrij: *kraakwater*, hetzelfde als: kwaad water, 'als de vis boven kwam zwemmen'.

– In *vuil water*. ll 't Is vuil water, 't spoelt je deur voorbij. *Laat maar praten!* (ongeveer 1900).

weer, in de uitdrukking *het is goed weer om een erfenis te deelen*, het is bar slecht weer. Vergelijk met het *Spreekwoordenboek* van Harrebomée: Het is goed weêr, om eene erfenis te deelen. ll Goed weêr om een erfenis te deelen, *zegt men bij somber, triestig weêr* (ongeveer 1920). Goed weer om geld te erven bij een gloeiende kachel (ongeveer 1920).

weg, in de uitdrukking *de hoge weg*, ter aanduiding van de correcte en eerlijke handelwijze. ll Ik heb den hoogen weg bewandeld, *ik ben eerlijk en open, niet slinks te werk gegaan* (1905).

wind, niets uitvoeren. ll Hij loopt de(n) wind dood: *hij voert (tijdelijk) niets uit* (1903).

wippen, schommelen, van *wip*, 'wat elders een schommel heet' (Beets). Bodrij beschrijft een *wipspelletje* als volgt: 'Was het touw groot genoeg dan ging je wippen onder de visbanken op de Voldersgracht. Je wierp het touw over een ijzeren dwarsstang en de wip was klaar'.

witje, een loos belletje aan de voordeur. ll ''t Was maar een witje', zal de meid 'binnen' komen zeggen, als zij op schellen aan de deur te vergeefs 'naar voren' is geweest (ongeveer 1900).

wurm, *worm*, klein kind. ll De wurreme van Staive (*Steven*) magge der nie komme (1882).

wurmpie, *wormpie*, in *een wormpie aanslaan*, vers pruimpje tabak nemen.

zeiknest, volgens C.H. Dee 'pissebed', kind, zowel van het mannelijk als van het vrouwelijk geslacht. Bij Beets wordt met *zeiknest* echter uitsluitend een meisje bedoeld. L.G. de Graaf in *Leids Volksleven* geeft de betekenis 'minachtende benaming voor een klein meisje'. ll 't Wordt toch zoo'n een lekkere zaiknest, Ka. Zen moeie Bet is zot op em (1882). *De zeikneste*, de meisjes (voor 1938).

zonnekruien, leeglopen, lanterfanten. ll Zonnekruien, leeglopen (1904). Die jongens doen natuurlijk niets liever dan bij de straat loopen en zonnekruien (1904).

zwalem, eigenlijk: zwaluw; kind. Bodrij noemt een *Zwalem* (zwaluw) als bijnaam voor een straattype. || Dèr ebbie zain mit zen zwaleme (1882).

zwart, van de huid van het gezicht: *zwart* ('grauw') worden van honger, armoede, ellende, in de verbinding *zwart worden*, gebrek lijden dat men zwart ziet. || Dit volk leed gebrek dat zij zwart werden, *Leiden in den Franschen Tijd*. En toe alles op was, toe kwam d'r 'n groo$_{u}$te hongersnoo$_{u}$d in dat aigeste land en toe begos i honger en gebrek te laie dat i zwart wier (1882).

Woordenlijst: Leidse woorden voor Leidse zaken

Leiden trok zeer veel nieuwe bewoners, en daar tegenover verlieten ook veel Leidenaren hun stad om zich elders in Nederland te vestigen. Belangrijk is ook de sterke groei van de Leidse universiteit met haar ruim 25.000 studenten waarvan er velen in de binnenstad wonen en deelnemen aan het culturele en stedelijke leven. De nieuwe bewoners en de meeste studenten kennen uiteraard geen Leids. Voor de nieuwe Leidenaren tot slot een lijstje met woorden die onvervalste Leidse zaken aanduiden.

bavelaar, meervoud *bavelaars*; verkleiningsvorm *-aartje*. Naam voor uit hout of ivoor gesneden voorstellingen van allerlei soort, aldus genoemd naar Cornelis Bavelaar te Leiden (1775-1831), die in dit knutselwerk bijzonder bekwaam was. || Verzameling van 5 ivoren en 14 houten, fraai gesneden Bavelaars, ... landschappen, schepen en boerenkermissen, in nette kastjes met glas, *uit een verkoopcatalogus*. Aan het kunstgeknutsel der 18de eeuw herinnert deze nieuwe kunst, die mij de voorloopster der papierknipsels en bavelaartjes schijnt te wezen, *Leidsch Dagblad*, 1894.

burggraaf, grappige naam voor de kastelein in het café-restaurant De Burcht in het centrum van Leiden.

Garenmarkt, plein in het centrum van Leiden, van de Steenschuur naar de Hoefstraat. || Het Huis der Oosterlingen, op de thans genoemde Garenmarkt gelegen, *Beschryving der stad Leyden*.

– Vroeger stond op de Garenmarkt een waterpomp, vandaar de Leidse uitdrukking *ze vrijt met de pomp van de Garenmarkt* van een meisje dat geen vrijer heeft kunnen krijgen.

– In de uitdrukking *zo dik als de pomp van de Garenmarkt*. || D'r omvang was net de pomp van de Garemarkt.

– In de uitdrukking *als je zo praat is de pomp op de Garenmarkt ook nog familie van je*, gezegd van mensen die hun familierelaties erg ver uitspinnen.

Gijselaarsbank, een stenen bank op de kop van het Kort Rapenburg, genoemd naar jonkheer N.C. de Gijselaar (1865-1937), die van 1910 tot 1926 burgermeester van Leiden was, in de uitdrukking *hij heb z'n geld op de Gijselaarsbank*, spottend gezegd van iemand die helemaal geen geld meer heeft.

glibber of *glipper*, bijnaam voor de inwoner van Leiden. Het is nog een woord uit de tijd van het beleg van Leiden. De *glibbers* verlieten heimelijk de stad om de Spanjaarden op de hoogte te stellen van wat zich in de stad afspeelde. Het waren collaborateurs die heulden met de vijand. *Glibber* was dus een ongunstige benaming. Vergelijk bijvoorbeeld in de *Nederlandsche Historiën* van P.C. Hooft: 'Eenighe uitwykelingen, die men te dier tydt glippers noemde, bestonden zich ten bewinde der dingen in te wikkelen, biedende aan Baldes den dienst hunner pennen, met kloeke hoope van de Leyenaars te beleezen' (1642).

hanepik, 'de hanepikken', bijnaam voor de invaliden uit het Leidse invalidenhuis, bij Bodrij: 'oud-Indische bediende in het invalidenhuis'. Het invalidenhuis was gevestigd aan de Middelweg te Leiden (zie het *Leidsch Jaarboekje* 1914). ll Hoor je de dooiemarsch? Der wordt 'en hanepik begraven (1916-1935).

hek, in de uitdrukking *hij komt achter de hekken vandaan*, gezegd van iemand die uit de wijk De Kooi afkomstig is.

kiek, vooral zeer gewoon in den verkleinvorm *kiekje*. Benaming voor een gelegenheidsfoto of een amateurfoto; oorspronkelijk: een fotografie(tje) of fotografisch groepje van Kiek, t.w. van de Joodse fotograaf Israël Kiek te Leiden (overleden in 1899), bij wie (of bij wiens zoon en opvolger) fuivende studenten indertijd, na een feest, dikwijls in de vroege morgen na een nachtfeest, een groepje lieten maken. Verg. *Zilte verhalen* 'dat er kermis was in Leiden, we waren bij Koppen geweest, en bij Blanus ... en bij Kiek waren we geweest met de heeren sterdenten'. ll Het woord 'kiekje'. De naam is ... niet ontstaan op den Maresingel, doch op den Stationsweg (bij den voormaligen tol, tusschen de Rijnsburgerpoort en Zomerzorg), waar de oude Kiek reeds in 1865 (misschien reeds vroeger) photo's maakte, die 'kiekjes' werden genoemd, *Een Oud-Student* (in *Leidsch Dagblad*, 1900).

plak, soort van wollen vrouwenmuts van de Leidse fabrieksarbeidsters (Beets, 1919, 1921, met aantekening: 'nu zeldzaam'; 1930, 'nu verouderd'), naam voor een hoofddeksel van (zwarte) gebreide wol, die vroeger door de vrouwen en meiden op de fabrieken werden gedragen. 'Bij de jongeren thans (sedert c. 1900) geheel verdwenen' (Beets). Bij Bodrij echter nog bekend als 'zwart wollen vrouwemutsje, dat alleen het haar bovenop bedekt'. ll Een plak dragen. Ik zal mijn 'plakkie' maar opzetten.

klopper, (tot omstreeks 1920) man of jongen die bij een collecte langs de huizen aan de

collectant voorafging om aan de deuren te kloppen, later: te bellen. || Dat de opbrengst van een Collecte langs de Huizen voor het Minnehuis *f* 600.- bedroeg, welk bedrag dan verminderd moet (*sic*) worden met *f* 100.- voor kosten (kloppers, drukwerk enz.), *uit een Leids blad* (1923).

ko, te klein, in b.v *een ko ventje*, een klein mannetje, parmantig, waarschijnlijk in eerste instantie als aanduiding van een politieagent, bijgenaamd Kleine Ko, die klein van stuk was, doch zich zeer bewust was van zijn positie als gezagshandhaver. De eigenlijke naam van deze politieagent was Pieter de Looff, die leefde van 1877 tot 1946 en die zijn functie tot 1934 uitoefende. Hij stond bij de burgerij bekend om zijn keiharde optreden, bijvoorbeeld bij 1-mei-optochten. Volgens Heestermans wordt *ko* ook gebruikt voor alles wat te klein is, bijvoorbeeld een bos bloemen die te klein is voor een vaas, is *ko*.

Koeliekerk, Hartebrugkerk, de kerk aan de Haarlemmerstraat, van het woord *coeli*, uitgesproken als 'koelie', uit het opschrift dat op de voorgevel staat: *hic domus dei est et porta coeli* 'dit is het huis van God en de poort van de hemel'.

koorsteeg, Pieterskerkchoorsteeg, straatje tussen het Pieterskerkhof en de Breestraat. Reeds in *Seeman* uit 1681: 'De *Choorsteeg*: hetwelk de eenvoudige Leienaars noemen de korsteeg'; vooral bekend door het Leidse spreekwoord in toepassing op een bevalling: *'t is geen kleinigheid als de Pieterskerk door de Koorsteeg moet (eene baker)*. Een variant van dit spreekwoord is: *je moet maar denken, dat de Hartebrugkerk door de Maarsmansteeg moet, en dat gaat een beetje stroef.*

Levendaal, straat, vroeger een gracht in het centrum van Leiden. Beets hoorde zijn moeder die omstreeks 1840 in Leiden heeft gewoond, altijd *Levendeel* zeggen. Bodrij heeft ook *Levendeel*. || Levendaal, beginnende aan de Vest, lopende tot in het Steenschuyr, *Korte Besgryving van Leyden*.

Marekerk, in de uitdrukking *hij heb de Marekerk tussen zijn benen hangen*, hij heeft kromme benen.

Als verkorting voor de *Marekerk* werd wel eens *Mare* gebruikt. || Ik heb gezegd dat Schotsman leerde vóór den middag in de Fransche kerk, doch dit is onjuist. Roldanus leerde vóór den middag en Schotsman na den middag in de Mare, *Leiden in den Franschen Tijd*.

paard, in *paard van Waveren*, groot persoon. Waveren was een bierbrouwer op de Oude Vest, die extra grote paarden voor zijn karren had (Bodrij).

– In de uitdrukking *dat gaat onder 't paard z'n buik*, gezegd van iets dat zoek of gestolen is. Ook in de Zaanstreek: 't Is onder het paard zijn buik, *'t is verloren, spoorloos verdwenen, door slordigheid of oneerlijkheid.*

peueraar (*pooieraar*), iemand die uit peuren gaat (zie *peuren*), peurder; inzonderheid

bekend als bijnaam voor de Leidenaars, in gebruik gekomen door de schets van Beets. || 'De Leidsche Peuëraar', titel van een verhaal door N. Beets (in zijn *Camera Obscura*); Telkens als des *Peuëraars* fijngevoelige vingertop ... hem zegt dat hij beet heeft – slaat hij op, en het verschalkte aaltje spartelt in de schuit; Den in die stad (*Leiden*) onder de *peueraars* niet ongewonen naam van Cobus' (*Camera Obscura*).

peuren, (ook *peueren*) vis, in het bijzonder aal en paling, vangen met *peur* (vistuig bestaande uit een lijn waaraan van onderen een tros van aan draden geregen wormen is bevestigd met een stukje lood als gewicht. De *peur* werd aan een stokje vastgemaakt en bij het vissen op en neer bewogen). De Leidse vorm is *peuren*, ook in Vlaanderen. In het woordenboek van Kiliaen uit 1599 is de vorm ook *peuren*. Het woord komt voor bij de West-Vlaamse schrijver Stijn Streuvels, *De Vlaschaard*: 'een vent die bij nachte uitging om paling te peuren in de Schelde'. In het woordenboek van het Vlaams van Schuermans vindt men ook samenstellingen als *peurbak, peurbootje* en andere en de afleiding *peurder* 'die peurt', en in West-Vlaanderen *peurijzer* 'peurstok' om paling te *peuren*. In Groningen, Kempen en Land van Waas, opmerkelijk genoeg ook in Leimuiden (vlakbij Leiden), is de vorm *poren*, in de *Zilte verhalen* van Pim Pernel staat: 'hij puierde'. Jaarlijks wordt te Leiden in augustus de zogenaamde *peurbakkentocht* georganiseerd, waarbij de Leidenaren in zelfgemaakte of zelfontworpen vaartuigen door de Leidse grachten mogen varen. Aan het orgineelste ontwerp wordt een prijs toegekend. Beets (1901): 'als iemand bij een oploop of zoo, vraagt: wat is daar aan de hand, antwoordt men te Leiden wel: *Daar is een kindje door een peurschuitje overreden en allebei zen beentjes verbrand*'. || Zeg Co. Peurt jouw vent nog altijd? (Bodrij).

– Bij Bodrij *peuren* in de zin 'niet in je neus peuren'; dit is de algemeen gangbare betekenis van 'in iets roeren, wroeten'.

– Afleiding: *peurder*. || *D'r man was peurder* (Bodrij).

Piero, een nar of grappenmaker, bijvoorbeeld als bijnaam van Pieter Cornelisz. van der Morsch, nar van de rederijkerskamer de Witte Akoleien te Leiden (gestorven in 1629). || Gerechts Bood' van mijn Stadt, en Rederijkers Sot: ... 'k Ben Piero, *Opschrift op zijn geschilderd portret*. Hij slacht (*lijkt op*) Piero van Leiden, *gezegd van iemand die een dreigende zwarigheid niet durft afwachten* (Harrebomée).

– In de uitdrukking *de dood van Piero*, gezegd van een lang persoon (voor 1938).

poort, een verzameling van kleine arbeiderswoningen, gewoonlijk in een zeer slechte toestand, die gebouwd zijn achter de gewone huizen aan de straat en waarheen men slechts door een nauwe steeg toegang heeft, zoals in *Gekroonde Liefde-poort, Kattenpoort*, enz.

Rijnkamer, kamer met uitzicht op de Rijn. || De achterkamers der huizen aan de N.-zijde

van de Hoogewoerd te Leiden, worden Rijnkamers genoemd (1915).

scheerstoel, spottende benaming voor de stoelen in de eerste rijen van de Rex, de bioscoop in de Haarlemmerstraat: 'In Leiden lag die voorste rij in de bioscoop Rex zó dicht bij het doek dat je je hoofd achterover moest leggen om nog wat van de film te kunnen zien. Dat deed denken aan de houding van iemand die zich bij de kapper liet scheren. Daarom werd die rang, heel beeldend, ook wel de "scheerstoel" genoemd' (*Mededeling aan Heestermans*).

spoelhond, vroeger te Leiden een scheldnaam voor studenten. ‖ Eerzame burgers ..., die ... sedert onheugelijke jaren met den schimpnaam van philisters en ploerten bejegend worden, waarop zij den student terugschelden voor *spoelhond*, welke naam van het weefgetouw wordt afgeleid (Kneppelhout, 1860).

spoelinghond, hetzelfde als spoelhond. Oostveen vond dit 'de mooiste eernaam, dien de Leidenaar voor den student heeft uitgevonden'. ‖ Ik gelauf dat het 'n ôfgeduvelse kale spoelinghond is (1882).

stadsjantje, benaming voor een stadswerkman, iemand die 't een of ander (gering) postje of baantje bekleedt (voor 1938).

stijfselbaan, ook: stijselbaan, de Botermarkt en de Vismarkt, waar (vroeger!) de 'fambriekers' in hun gesteven katoentjes flaneerden; ook wordt de Breestraat, Kort Rapenburg, Prinsessekade, Steenstraat en Stationsweg genoemd. ‖ Ik kwam haar een keer tegen op de stijfselbaan (*Leiden 1900-1940*, waar de *stijfselbaan* wordt omschreven als de Haarlemmerstraat en de Steenstraat).

– *stijfselgracht*, de Botermarkt en de Vismarkt.

– *stijfselen*, zich naar de stijfselbaan begeven. ‖ Je ging stijfselen 's zondagsmiddags ... Dat was heen en weer drentelen, flaneren op de stijfselbaan ... Het was in wezen een wandelende vrijgezellenmarkt.

trap, in de uitdrukking *trouwen over de trap*, voor de huwelijksplechtigheid toegang tot het stadhuis verkozen hebben door de hoofdingang (met *trap*) (1955). Trouwen aan de voorkant van het stadhuis, waar de trap zich bevindt, was duurder dan de achterkant.

Warmond, in de uitdrukking *'t komt van Warmond*, als waarschuwing dat het eten flink heet was.

weesjongen, in de uitdrukking *ik ben geen weesjongen!* ze kunnen maar niet doen met mij wat ze willen; ik sta onder geen voogdij! Niemand weet hoe een weesjongen aan geld komt, een weesjongen heeft altijd geld in zijn zak, en niemand weet hoe hij er aan komt, (ongeveer 1900). Ook in de uitdrukking *als je een weesjongen 2½ cent geeft, kom je alles te weten*, als antwoord op de vraag: *hoe weet jij dat?*

2. Teksten in het Leids

Het Leids is zeer slecht overgeleverd. Aan samenhangende teksten bezitten we:

1. De gelijkenis van den verlorenen zoon in den tongval van de stad Leiden. Medegedeeld door den heer J.A. van Dijk, hoofdonderwijzer te Leiden. April 1871. In: Johan Winkler, *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1874, p. 111–113.
2. De mèid van de juffrouw, die een hair houdt. Meegedeeld door W.F. Oostveen. In: Joh. A. Leopold en L. Leopold, *Van de Schelde tot de Weichsel.* Groningen: J.B. Wolters, 1882. p. 245 en 246.
3. De fambrieker. Meegedeeld door W.F. Oostveen. In: Joh. A. Leopold en L. Leopold, *Van de Schelde tot de Weichsel.* Groningen: J.B. Wolters, 1882, p. 246 en 247.
4. Maister Koekebak. Meegedeeld door W.F. Oostveen. In: Joh. A. Leopold en L. Leopold, *Van de Schelde tot de Weichsel.* Groningen: J.B. Wolters, 1882, p. 248 en 249.
5. Uit het Leidsche Volksleven.Meegedeeld door C.H. Dee. In: Joh. A. Leopold en L. Leopold, *Van de Schelde tot de Weichsel.* Groningen: J.B. Wolters, p. 249–251.

De vijf bovenstaande teksten worden, vanwege hun moeilijke bereikbaarheid, hierna integraal weergegeven.

Het moderne Leids is te vinden in W. Bodrij, *Een stem uit de achterbuurt*, waarschijnlijk rond 1980 uitgegeven.

De gelijkenis van den verlorenen zoon

(vs. 11-32)

D'r was eris 'n man die twei zeune had.

De jongste d'r van zai teige z'n vader: vader! geif main me erfporsi, dat ik van de boel mot hebbe. En toe deilde de vader z'n goed mit 'rloui.

En na 'n paar dage, toe de jongste zeun alles bai mekaar gepakt ad, toe
is-t-i op reis gegaan na 'n heil ver land en der leifden i zoo jeraal dat i d'r de heile boel, al z'n goeie geld opgemaakt, verteird en d'r deur gelapt hait.

En toe alles op was, toe kwam d'r 'n groo$_u$te hongersnoo$_u$d in dat aigeste land en toe begos i honger en gebrek te laie dat i zwart wier.

En toe gong-d-i hein na ein van de heire van dat aigeste land en die stuurden 'm op z'n land om op de varrekes te passe.

En hai wou wel graag dat i zain bouik vol kos eite mit 't touig datte ze an de varrekes gavve; maar dat woue ze-n- 'm gein eins geive.

En toe-d-i tot z'n aige zich zellevers kwam, toe zaid i: hoeveul knechs van me vader ebbe zoo veul eiten asterantoe; ze kraige net zoo veul as ze maar luste en ik krimpeir ier van den onger.

Weit je wat, zaid i toe, ik zel me beine opneime en na me vader toegaan en dan zel ik teigen 'm zegge: vader! ik eb zonde gedaan teigen onze lieven Heirtje en teige jou.

Nou bin ik nie meir waard as dat je zeun teige me zait; maar laan ik dan maar knecht bai je weze.

En dat deid i oo$_u$k. Hai nam z'n beinen op en hai gong na z'n vader toe. En toe-d-i nog heil in de verte was, toe zag z'n vader 'm al ankomme en die kreig toch zoo 'n errege meielaie mit 'm, dat i na 'm toe gong, mit baide arreme 'm omhelsde en 'm zoende.

Toe zai de zeun teige z'n vader: vader! ik eb zonde gedaan teige d'n heimel en teige jou, en nou bin ik nie mair waard as dat je zeun teige me zait.

Maar z'n vader zai teige z'n knechs: allo! haal eris gau 't sundasse pak en trek 't 'm an en steik 'n goue ring an z'n vinger en trek 'm schoene an z'n voete.

En dan mot juili 't gemeste kallef kraige en dan mot je-n-'t slachte en dan zelle me eite en planzier oue.

Want deuze zeun van me was doo$_u$d en nou is-t-ie weir leivendig geworde; hai was verloo$_u$re en hai is weir terug gevonde. En toe gonge ze planzier make.

En de man z'n ouste zeun was op 't land en toe die gedaan was ad mit werreke en na houis gong en dicht bai houis kwam, hoorden i dat ze zongen en danste.

Toe riep-t-i ein van z'n vaders knechs en vroeg' 'm: wat is-t-'r nou an de hand?

En die zai teigen 'm: wel! je broer is weir 't houis gekomme en nou hait je vader 't gemeste kallef late slachte, omdar i 'm weir fris en gezond terug hait gekreige.

Maar toe wierd i naidig en hai wou niet in houis komme en toe kwam z'n vader de deur ouit en die soebatten 'm.

En toe zaid i teige z'n vader! kaik! ik bin nou al zoo veul jare bai je en ik heb nog nooit je gebot overtreie en main eb i nog nooit 'n gaitebokki gegeive om mimme kammeraas vrooielik te weize.

Maar nou deuze zeun van je 't houis gekommen is, die jou goeie geld en goed d'r mit de hoere hait deur gelapt, nou eb i voor zain 't gemeste kallef geslacht.

En de vader zai teugen 'm: jo! jai bint altaid bai main en ik eb niks of jai eb 'r raikelik 't joue van.

Jai hoorde nou oo$_{u}$k vrooielijk en blai te weize; want deuze broer van je was doo$_{u}$d en nou leift i weer; hai was verloo$_{u}$re en nou is-t-i weir gevonde.

De mèid van de juffrouw, die een hair houdt

A-je deris niks te doen eb, in je sliert zôu 's marreges teugen een uur of tien deur de stad, dan vinje n'omtrent auveral een paar dienstmèide an 't klaije klôppe in an 't klespraatjes make. Maar ik zeg, je môt altèid vaur tiene kômme, want na tiene dan passe de dienders der wel ôp: dâ's te zegge, niet op de klespraatjes, der bemoeie ze der èige nie mai, maar op 't klaijeklôppe. 't Aldermaiste eb ie dat in de buurte, der de haire sturdente waune; want, zie je, de mèide binne teugeswaurdig niet veul, zegge ze, maar onder degaine, die *der* diene, eb ie, de goeie niet te na gesprauke, je slimste sauretje. Je ken ze maistal gauw genôg kenne, want ze ziene der nôg al deris erg smoezelig ùit, in der mus staat zau winderig op der haufd, ôf ze der mai môtte vliege. As-t-er nau zau ain mit der klaije der deur ùitkompt, dan staat ze n'airst eris in bietje n'op de stoep te trammelante in dan sjôkt ze stoep ôf om der naast an te belle in an der buurvrèister te vrage: 'of ze deris effetjes kan hellepe ùitslaan.' In binne ze nau bèi mekaar, dan begint het, n'aur.

'Ik zien dat et borretje bèi jullie nog hangt, mèid,' zèit de n'ain, 'ebbe jullie nog gain nièuwe?'

'Och nai, mins! Der kompt er gain ain opdage. Je zelt het zien! In vaur mèin part, ik mag het lèie, der, dat ze der mai blèift zitte, dat serpent!'

'Zau, nau, maar dat zou vaur jou toch auk niet verdailig waize, n'aur'.

'Benau, wat kan 't mèin schaile. Ik gaan der toch vandaan. Ze zèit ommers, dat 't mè'n schuld is. Maar ze het et an gain mins anders te wèite as an der èige sikkeneurigheid. Wat ik ie zeg, n'aur! As ze der kamers an sturdente wil verhure, dan môt ze wat kenne vaile, is 't waar of niet?'

'Nou, kompt er om, n'aur. 't Binne hairtjes! Maar as ze zaun dooie diender wou ebbe, dan had den onze môtte krèige.'

'Ebbe jullie zau'n stille?'

'Au mins, zwèig ter van. 't Is een groene, maar ik et nog gain God of goed mins op z'n kamers gezien. In hèi raikent alles zau ùit! Op de penning dertien, n'aur! Ik gelauf dat het 'n ôfgeduvelse kale spoelinghond is.'

'Dan zel die auk niet te veul ôfschùive vor jou.'

'Ofschùive? Dat ken je dinke. Nai mins, je môt eris haure, wat ie men n'al gebakke hèit. Je môt waite, as den ander teugen twaalf ure ôf sau na 't kullesie gong, dan ik na bauve om ôf te naime. In ik hoef et vor jou onder gain stoele n'of banke te staike, as-t-er dan nog wat op z'n kôffiepôt was, dan schonk ik m'n eige een lekker koppie in, mit veul sùiker. D'r het nauit 'n haan na gekraaid. Nou, zau as 'n mins gewaun is, zau doet ie. Ik lai het mit den deuze net ainder an. Maar ik had al gauw in de gate, dat z'n kôffie veul slapper was. Efèin, denk ik, een laipeltje sùiker mair der in. Maar mins, der het me die kale rot zaiker in de doppe gekraige, in het ain of ander deur z'n sùiker geroerd, want gistere kom ik benaije in der ben ik me toch zau doosbenauwd gewôrre, och mins, het zwait brak me n'an alle kante ùit.'

'Bel, eb ik aùit van me laive! Zau'n gemaine .... . Mèid, der begint de klok te speule, gaif op je kerpet!'

'Maak je 't niet wat bont, Brammetje?' vroeg ik den ouden Leidenaar, die mij dit stukje in de pen had gegeven.

'Menair,' was zijn antwoord, 'ik zel je deris wat zegge. Dat ze n allemaal zau binne, der zel ik gain aid op doen, maar *dat* ze der binne, gelauf me.'

De fambrieker

D'r binne in Lèi-je zau'n paar staige in grachte, der nou zauwat niks anders as fambriekers waune. Nou mô-je niet dinke, n'aur, omdà 'k dà sau zeg, as dà 'k laag op en arm mins nairziet, dat lèikent der niks na. Maar zie-je, alle minse, die op de fambriek werke, binne niet ainder. D'r binne der mair as genôg onder, sau knap in sau fersoendelik as ie maar durft te dinke. Maar die main ik nou niet as ik van fambriekers praat. As ie en echte fambrieker wil zien, dà mô-je Zundagsaves bùiten de Zèlle-paurt gaan, dan zè-je der wel zaun stik of wat as en blèi in 't gras zien legge. 'n Haile tèid gelaije, toe der nog kemieze n'an de paurt zatte, van waiges de belasting op de jannaiver, wait je, toe wazze der hail wat mair. En herrie bùite de paurt man, van kompt er om. Dan gonge ze n'om jannaiver in en herreberg bùite de paurt, in dan laije ze dat an de Rèin-kant ùit te zùipe. Dat schailde 'n slok op 'n borrel, dà kè-je begrèipe. Nou is de jannaiver in de stad net sau goeiekaup as bùite, in nou zie-je der auk zau'n zaui nie mair. Maar der *binne der altèid nog zadder die het niet late kenne, in das je pùikie, n'aur!*

Ze binne zau nakent as en rot in zau arrem as de miere, in toch lappe ze 's Zundagsavens der verdienste van de haile waik deur der kail. Nou hoef ie niet te vrage wat er vaur het hùisouwe auverschiet. As te vrouw mit der zes bloeie van kindere en vèiftig in d'r hande krèigt, dan is het al welletjes, in daar môt ze d'r èige zich zellevers dan de haile waik van bedrùipe. In al waune ze n'in en pauretje in een hùisie van twaalf stùivers, dat môt er toch auk nôg van ôf. In de fonkst binne ze niet. Binne de kindere nou mans genôg, dan môtte ze n'auk maar na de fambriek. In binne ze te jong, dan môtte ze de hort op, om der hand op te houwe. Want om ze na school te sture, der hèit de fambrieker en pùist an. Nou is et wel waar, as-t-ie dat dai, dan kon die van de jakkenie trekke; maar wat gaift ie om zau'n paar hùize-de-pùisies alle waik. Ze laupe n'op de straat mair op, in binne ze mans genôg, dan gane ze mai na de fambriek. In dan wôrre ze n'auk fambriekers, in doene ze net as de rest. 'n Haile waik sjouwe, 's avens op ter straui krùipe in 's Zundags zùipe, tot ze gain braud mair kenne zegge. In dat gaat maar zau deur, de n'aine waik vaur in de n'andere na, net zau lang tot de fambrieker nie mair opkomt van z'n straui, in dan wordt ie van den arme op en burrie na 't hairepauretje gebrôch.

Maister koekebak

As ie deris auit van je laive in Lèije komt op de n'Auranjegrach ôf zau ievers in die kontrèije, dan hê je kanst om der een klein kittig kèreltje te zien laupe, mit en ouwe blauwe kùitedekker an in een graute witte das om z'n hals in een hauge hoed op, in as ie dan an den ain of den ander vraagt wie ôf dat is, dan zelle ze teuge je zegge: 'Bel man, kè jij al-aivel maister koekebak niet?' Dan zè je meschien bèi je èige zich zellevers dinke: Nou bin ik nog gain zier wèizer, maar van waigens as dat de man zau bekind is as de bonte hond, zelle ze dinke dâ' je der alles van wait. Maister koekebak, zie-je, dà's nou èigenlijk gain maister in toch en maister. Vor twai blanke n'in de waik lairt ie de kindere laize in vor vèif graut lairt ie der schrèive n'auk, aldat ie gain schaul hèit; maar hèi komt bèi z'n minse an hùis in dan hèit ie nog wel zau het ain in ander mair an de hand van brieve of rekiste schrèive of zukke dingsighaiden mair, der die en paar cinte n'an verdient. Oo of ie nou èigelijk an die naam van koekebak gekomme n'is, dà wait ik zellevers niet zau nitjes. Ze zegge welderis, dat ie zijn maal doet mit dùisies, want zie je, 'ai is en waiwenaar in en hùisouster hèit ie niet. Da's te durabel. Ai is anders zau gek niet as dat z'n mus wel staat, aur. Ai gaat ook wel deris op de n'oefening, in dan kan die prate as Bruggeman n'aur. Zieketrauste diet ie auk. Der zel ik ie deris wat van vertelle. Ai komt eris in de Schans, bèi en vrômmis van zeuventig jaar, die op der end lèit. 'Zeg eris, Mie,' zèit ie, 'hè je wel deris van den Haire Jezus gehaurd?' 'Ikke niet,' zeit ze, 'ik èt die man nauit haure noeme. Is et en armvaâr of sau wat?' Toe wier die kriegel op zèin manier in toe begon die der ùit te luchte van wat bè-je me. 'Me-lieve mins,' zèit ze toe, 'maak maar saun lewaai niet. Me zuster gunter,' zèit ze, 'die is nog een jaar ouwer in die hèt nog nauit van z'n laive gain groene kaas gezien. Da's nôg wat ander,' zèit ze. 'Nou vraag ik ie deris.'

Op 'n andere kair was teris 'n kùiper op de Lange grach, die wou van vraumigèid nie mair werke in die zat den hailen dag maar te lammetaire onder den schaursteen in ai verdiende gain cint. Wat of ze zeeje of niet zeeje, ze konne n'em maar niet an z'n werk krèige n'aur. Toe riepe ze der maister koekebak bêi. Die auk al gepraat van veul in vèif, maar et hielp em niks. Toe is maister koekebak op et dak geklomme in toe hèit ie geroepe: 'Bram!' 'Ja, Haire,' zèit de kùiper. 'Bram, je môt werke,' zèit maister koekebak. 'Ja, Haire, ik zel werke,' zèit Bram, in toe is tie an z'n werk gegaan. Zaudat ik maar zegge wil, dat ie wel wat goes auver em hèit, dat èigeste kereltje. 'k Et em lest nog eris gehaurd op de n'oefening auver de tien plagen van Egypte in oo dat de keuning Pharao telkes z'n plank inhaalde. Maar je hadt er bèi kenne hùile, man, zau dierbaar as 't was.

Uit het Leidse volksleven

'Dèr ebbie zain mit zen zwaleme', zegt Ka, die Ko, haar broer, ontmoet. 'Bel Kau, wagaje mit je bloeie van kindere na toe?'

'Na de Sunterklaas en vuireltje spikkelaas kaupe.' (Tot een der kleinen naast hem:) 'Ewaar, pikkie? 't Wordt toch zoo'n lekkere zaiknest, Ka. Zen meuje Bet is zot op em.'

'Zeg jai meuje teuge dat vrommes? Ze slaat en vent an, die zen waif pas en hallef jaar onder de kluiete elaige hait!

''t Is ommers je meuje geworre, toe ze Zak getrouwd hait. In Zak doch: mitte dauje kajje toch niet huieze.'

'Ik heb et allang gemorreke; jai bint bai Zak zen waif in de kast, aur, in Zak ait cinte. De wurreme van Staive magge der nie komme; die laat ie maar arremoe laije. Bet wou et wel bailegge, daarom ait ze verlaide savens en zakkie mit uirete estuurd. Das vaur muiregge, zai ze. Maar Staive mos ter niks van ebbe, n'aur; ik zel niks in me knuieste van der naime, naur, zait ie; ze doet et om me te knauje, om me in me muirf te vraive, as dak en stik mot aite mit zonder butter.'

'Nou Ka, zau erg is et niet mit Staivetje. Ai ait nog wel cinte vor en hallef loosie of en stikkie dansmaister.'

'Dat kraigt ie van de vraume. Die gaive zadder weg, azzie je snuiet maar kan late hange. Maar zen jas staat toch bai snotneus, in hai mot sondags op blokke kuiere, al issie noch zaun snuiethanger.'

'Ewaileg! 't Is Staive zen aige schuld. Ai ait Zak auk verlaide zau op zen vessie espauge toe die gebaije hait. Toe hait ie 't verkuirreve'.

'Dat haitie auk; maar Zak hait et lekker motte opvraite'.

In de nabijheid wordt met sneeuwballen gegooid. Een van die treft een van de 'zwaleme' van Ko, die uitvalt:

'Lamme kraai, doet et je franse vaar, aur! – Doet ie je zair, tappie?'

'Nau, ik ga weg, aur; ik ga deuze kant; ik ben mit raui om naigen ure tuis.'

Ka en Ko, de sprekende personen, zijn zuster en broer van Steven en Zak, – rauje Zak genoemd – de personen van wie gesproken wordt.

Steven is vroom en heeft het hard. 't Gaat Zak beter, wat de nijd der familie wekt. Hij doet een 'oud roest', een handel in oude metalen, is een beetje vroom, heeft erg rood haar, is verdacht bij de politie, die reeds eenmaal de hand op hem gelegd heeft en is nu hertrouwd met dikke Bet, met wie hij reeds in geheime verstandhouding stond.

Kort voor zijn huwelijk heeft Zak zijn broers en zuster met de 'zwaleme' op een familiediner gevraagd, en daar was 't volgende gebeurd:

'Broer,' had Zak gezegd tot Steven, 'zouwe me niet es aive en goed waurd spraike?'
'Wie zel et doen, jai of ik maar?'
'Bel, doe jai et maar, jô; ze zegge, dat jai et digst bai de Hair ben.'
'Nou, vrinden'.
'Haire, we zitte zou genoegelek bai mekander.
'..... Och, Haire, wat en zaigen, as daddewe et vette der aarde wair mauge proeve, mit Je permissie.

Enige volzinnen weggelaten.

'Wat zou et toch waize, Haire, azze we res zau mit ons haile boeltje vaur de paurte der helle stonge? Want raip binne we allegaar vaur de verduirrevenis.

Zeer veel weggelaten wat over genade handelt.

'Der zainder altait, die 't mailaupt; der benne der auk, die et teugelaupt. Da's auk Je genade.
'Gaif Hair, dadde we der niet na snakke om auk op de bank van de goddelauze te zitte.

De nijd wordt vaardig over de bidder, en terwijl de jongens malkaar zitten de 'juiedassen', besluit hij:

'Hair, zek zegge, net als de farrizain: ik dankie asdak nog nauit in de rauie keuke gezaite heb, en asdak gain omgang hou mit dikke Bet? Nain, Hair, dat zek niet doen. Maar Hair, as en tollenaar mok van verre staan, want ik zou op blokke in Je hailegdom motte komme en dat doe'k auk niet.
'Hair, Je wait alle dinge. Je wait auk alles van dat laud van dat tuienhuiessie. Je wait auk wie der op dat grachie weunt, naast et kroechie, nommer zeuvenenzeuventig, raud. Amen!
'Eet smakelijk samen.

Rauje Zak is toen zoo 'sakkerjus' nijdig geworden 'asterantoe', maar heeft gezwegen, om die in 't gebed gementioneerde zaak van het lood niet te roeren. Na dien tijd leeft hij echter in onmin met 'zen anhang'.

3. Leidse klanken

Lais of Leis?

Wanneer de immigratiegeschiedenis van Leiden en de geschiedenis van stedelijke uitbreidingen worden betrokken bij de uitlatingen van Winkler, Kinker, Kneppelhout en die van Bodrij over de Leidse uitspraak, kan een voorzichtige conclusie worden getrokken. Daar waar het Leids sterk afwijkt van het Hollands, kan de oorzaak eigenlijk nergens anders gezocht worden dan in de afwijkende immigrantengeschiedenis van de stad.

Interessant zijn de vaststellingen van Johan Winkler, die in april 1871 opmerkte dat er in Leiden twee verschillende dialecten worden gesproken. De ene is krachtiger. De spreker bijt zijn woorden korter af, terwijl de spreker van het andere dialect de woorden zachter en 'onbeschrijfelijk lijmerig en lamlendig' spreekt en de woorden zo lang mogelijk uitrekt.

Joh. Kinker hoorde hetzelfde in het begin van de negentiende eeuw. In zijn gedicht *Mijn afscheid aan het Y en den Amstel bij mijn vertrek naar Luik* uit 1818 staat: 'Is de spraak der laijenaren Nog zoo lijm'rig, zout, en bont; Vol met allerhande kleuren Van gemengd vokaal-geluid?' En ook Johannes Kneppelhout, die in Leiden studeerde en onder het pseudoniem Klikspaan in de jaren 1841 en 1844 enkele bundels over het onbezorgde leven van de studenten in Leiden publiceerde, schreef over het volk van Leiden: 'Hunne spraak is lijmerig, lijzig, slaperig, krachteloos'.

Het Leids, dat Kneppelhout 'lijmerig, lijzig, slaperig, krachteloos' noemt, werd gesproken in de oude zeventiende-eeuwse wijken, die zich daardoor hoorbaar onderscheidde van de Hollandse uitspraak van het Leids in de rest van de stad.

Misschien is er hier sprake van een restant van het West-Vlaamse dialect, meer bepaald van dat van Ieper en Hondschoote en de gebieden daar direct omheen, dat na driehonderd jaar is blijven voortleven.

Bodrij meende in 1980 eveneens een tweede Leids dialect te herkennen. Dit plaatst hij rond de Waardgracht. Er is verschil van klank, zegt hij, en er wordt nog wel eens een letter bijgevoegd of weggelaten, en – net zoals Winkler – merkt hij op, dat het langgerekter, platter, klinkt. Men sprak langzaam en zangerig.

Een 'waardgrachter' zegt *fumielje* of *fhumielje* (met een hoorbare *h*, waar de Leidenaar zegt *familie*. Deze waarneming van Bodrij lijkt nog wel op te gaan voor het moderne Leids. Sommige (oudere) sprekers lijken het Leids wat langzamer uit te spreken. Een medeklinker als de *t* klinkt inderdaad, zoals Bodrij dat opmerkte, als *ts*, dus *tsoumate*, 'tomaten'. Bodrij signaleerde ook een *tantse*, 'tante' bij de Waardgrachtbewoners.

Vroeger, aldus Winkler in 1871, stonden deze twee dialecten meer op zichzelf, maar reeds in zijn tijd vloeiden deze twee steeds meer door elkaar. Er zijn wevers die zeggen *ik bin 'n laisse waiver* en anderen zeggen *ik bin 'n lèèsse wever*.

Winkler meende dat het dialect van de *laissen waiver* het oorspronkelijk Leids is, de tongval van de oude oorspronkelijke burgerij van Leiden. Na de komst van grote aantallen Vlaamse immigranten is de *lèèsse wever* te voorschijn gekomen. De spreker van het eerste dialect zegt *ik heb pain in main bouik* en de spreker van het andere zou zeggen *ik heb pin in m'n buk*. Hij stelde vast dat dat dialect in sommige opzichten overeenkomst heeft met 'den vlaamschen tongval' en nog duidelijk 'zuidnederlandsche eigenaardigheden' vertoont. De overeenkomst tussen het West-Vlaamse dialect en het Vlaamsgekleurde dialect van Leiden is inderdaad treffend. Allereerst is er de uitspraak van de *ui* die in West-Vlaanderen steevast als een *uu* klinkt, zoals *uul* 'uil', *vuust* 'vuist', *buulle* 'buil'. Ook de *ei* en de *ij* klinken in West-Vlaanderen altijd als een *ie*, zoals in *bie* 'bij', *liem* 'lijm', *kriegen* 'krijgen'.

In de beschikbare teksten in het Leidse dialect uit 1871 en 1882 lopen het Vlaams-Leids en het Hollands-Leids door elkaar heen. In een zin als *maar*

z'n vader zai teige z'n knechs: allo! Haal eris gauw 't sundasse pak komt het Hollandse *zai* en *teige* voor, dat eigenlijk het Vlaams-Leidse *see* respectievelijk *teuge* zou moeten zijn. Winkler merkte ook op, dat *teige* in het andere Leids *teuge, teugen* of *teuges* luidt. Kennelijk liepen beide dialecten hier toen reeds door elkaar, hetgeen door J.A. van Dijk, die de tekst aanleverde is opgemerkt: 'beide vormen worden tegenwoordig (*in 1871*) bij afwisseling gebruikt'.

In het Leids van 2001 zijn deze verschillen steeds minder gemakkelijk te onderscheiden. Kenners schijnen nog te kunnen horen uit welke Leidse wijk een spreker afkomstig is, maar een testje in een Leids café – het gaat dus niet om een wetenschappelijke test – leverde geen overtuigende bewijzen daarvan op. Binnen Leiden wordt nu eenmaal ontzettend veel verhuisd.

In de hieronder volgende beschouwing van het Leidse dialect zal regelmatig worden gewezen op de overeenkomsten met het West-Vlaamse dialect.

Het woordaccent

De Leidenaar zingt, merkte L. de Graaf reeds in 1953 op. Met betrekking tot het woordaccent stelde Beets vast dat de lettergreep met de hoofdtoon in de Leidse volkstaal met toonverhoging wordt uitgesproken: 'wil u maar in 't *ka*mertje gaan?' (in het spreek- of wachtkamertje). Het accent wordt ook anders gelegd dan in algemeen Nederlandse woorden: prof. Aal*berse*; Aloëstraat (a-lo-*wee*-straat), Bilder*dijk*straat; Groen*hoven*straat; Kore*vaar*straat; daarentegen: *Co*betstraat (de gecursiveerde lettergrepen worden met een klemtoon uitgesproken).

Hieronder zal bij de behandeling van de Leidse *r* blijken, dat door de wijze waarop de Leidenaar deze klank produceert, de zinsmelodie sterk beïnvloed wordt.

De medeklinkers

B voor m of w

Beets signaleerde de uitspraak *b* voor een *m* of *w* bijvoorbeeld bij *meteen: bedeen, medéen*. Bij hem ook *bedalle* 'met allen', *benist* 'mennist' (volgens *WNT* komt *benist* vooral in Noord-Holland voor); ook wel eens een *d* in plaats van de *w*, zoals *danneer* 'wanneer', zoals in *als u maar zegt: 'zòò laat en*

danneer, dan zal ik zorgen dat ik er (daar) *ben*'. Het merkwaardig gebruik van de *b* werd ook opgemerkt door de schrijver Brooshooft in 1875, toen hij een dienstmaagd hoorde zeggen: 'Hebbie de nieuwe hier al gezien. 't Is je ventje wel, hè?' waarop een ander antwoordt: 'Bel bij (*Wel hij*) is hier om's op 'n jool gewist met z'n jas omgekeerd an z'n lijf; mins, wat mos 'k lache!' In 1882 ook bij Oostveen: 'Bel man, kè jij alaivel maister koekebak niet?'.

Voorts ook nog in de Leidse teksten: *benau* 'welnu', *Bel, eb ik aùit van me laive!* en *Bel, doe jai et maar.*

Volgens Bodrij zei de 'Waardgrachter' in 1980 nog steeds 'bel ja' voor 'wel jo'.

Graft voor gracht

Beets hoorde nog *f* voor *ch* in *graft* 'gracht', verkleiningsvorm *graffie*: *Heeregraft* 'Herengracht', *Hooiegraft* 'Hooigracht'. In het algemeen Nederlands was de vorm *graft* voor *gracht* in de zeventiende eeuw in het westen van het land nog gangbaar, onder andere bij de zeventiende-eeuwers Vondel en Hooft. In *Korte Besgryving Van Leyden* (1672) door de Leidenaar Simon van Leeuwen: Groenehase-gravt, Binne-vest-gravt, Geer-gravt enzovoort. De vorm *graft* moet echter toen al op zijn laatste benen hebben gelopen. Sinds de eerste helft van de negentiende eeuw is dit verschijnsel verdwenen. Opmerkelijk is echter dat de vorm *graft* nog wel bij de negentiende-eeuwse schrijver Jacob van Lennep werd aangetroffen en ook aan het einde van de negentiende eeuw in West-Vlaanderen een gangbare vorm was. In de Leidse teksten uit deze periode is de vorm niet aangetroffen: In 1882 was het voornamelijk: *Auranjegrach* 'Oranjegracht', *Lange grach* 'Langegracht', in het huidige Leids ook nog *grach* zoals in *stinkgrag*.

De Leidse r

De *r* is in het Leids een zeer merkwaardige klank. Eigenlijk zijn er drie soorten Leidse *r*: aan het begin van een woord, in het midden of aan het eind van een lettergreep en aan het eind van een woord. Precieze beschrijving van de uitspraak is heel moeilijk.

De *r* aan het begin van een woord, zoals *rood, groot, schraal* is misschien vergelijkbaar met de Texaanse *r*. In het *Leids Volksleven* (1953) werd over deze klank al gezegd dat 'hij klinkt als de *r* in een door een rechtgeaarde Texaan uitgesproken *car*'.

Dat gaat niet helemaal op voor de *r* aan het eind van een woord. De *r* is daar een soort tweeklank, want hij gaat altijd samen met een voorafgaande korte *i* of een korte *u*, heel kort, maar wel hoorbaar uitgesproken: *ir* of *ur*, beide vormen zijn mogelijk. Bovendien gaat de stem van de Leidenaar op het moment van de *i* of *u* iets, maar wel hoorbaar omlaag. Daarom klinkt het Leids ook 'zangerig' in de oren van de niet-Leidse hoorder.

Uit de vroegere notaties blijkt dat deze *i* en *u* voor de *r* nog konden worden gehoord. Ook hier een parallel met het West-Vlaams: daar is er de *ee*, die als een tweeklank wordt uitgesproken, als een *è* van het Franse woord *pêche* 'perzik' gevolgd door een duidelijk hoorbare *ie*, zoals in *bèir* 'beer', *pèir* 'peer', *smèirig* 'smerig'. De West-Vlamingen kennen ook nog de *iè*-klank als in het Franse woord *bière* 'bier', gebruikt in woorden als *zièr* 'zeer', *mièr* 'meer', *grièd* 'gereed', *brièd* 'breed'. De hoorbare *ie* komt onder invloed van de daarop volgende *r* duidelijk te voorschijn; de voorafgaande *ie* wordt iets langgerekter uitgesproken: *bie-er*.

In Leiden is de klinker voor de *r* blijven bestaan. Men plaatste dan in de weergave van de klank een *i*:

airst – eerst	*mair* – meer
haire – heren	*mair* – maar
hairepauretje – *Herenpoortje*	*nairziet* – neerziet
hairtjes – heertjes	*weir* – weer
kair – keer	*zair* – zeer ('pijn')
lairt – leert	*muirf* – murw

In de notatie *n'aur* van het bekende Leidse stopwoord 'hoor' dient de *au* als twee letters te worden uitgesproken, dus niet als een *au* in *nauw*, *pauw* e.d., maar als *a-u*. De *u* zit vast aan de opvolgende *r*: *aur*, bij de *ur* gaat tevens de stem omlaag, *aur* moet gezongen worden.

Wanneer de *r* gevolgd wordt door een *f*, *g*, *k*, *r*, *t* of een *v* wordt hij een aaneenschakeling van drie klanken. Voor de *r* komt vrijwel altijd een korte *u* als, soms ook een korte *i*. Erna volgt dan een doffe *e* die als een *u* wordt uitgesproken: *arrem* 'arm', *arremoei* 'armoede', *marreges* ''s morgens', *borretje* 'bordje', *nerreges* 'nergens', *pauretje* 'poortjes' en *hairepauretje* 'herenpoortje', *sauretje* 'soortje', *varrekes* 'varkens', *wurreme* 'worm', *verkuirreve* 'verkorven', *verduirrevenis* 'verderfenis', in het moderne Leids nog onder meer: *taretje*

'taartje'. De toonhoogte van de stem van de spreker gaat na de *r* direct weer omhoog.

Alleen Leidenaren die van jongsaf deze klank van hun ouders hebben overgenomen, kunnen hem op de juiste wijze produceren, niet-Leidenaren die de klank nadoen, vallen altijd direct door de mand. Dat is ook het onderscheid met de Amerikaanse *r*, die iedereen na enige oefening en na het nauwlettend beluisteren van een cowboyfilm wel kan immiteren.

De t of d

Met de *t* of de *d* wordt merkwaardig omgegaan. De meeste verschijnselen zijn echter ook Hollands, maar de indruk is dat het Leids wat betreft het weglaten van de *t* verder gaat dan het Hollands.

Soms verdwijnt de *t* of de *d* midden in het woord: *derig* 'dertig', *worre* 'worden', *schoer* 'schouder' (Beets, 1893; ook in *Leiden in den Franschen Tijd*: 'Zij patrouilleerden ... door de stad met den snaphaan op de schoer'). Ook voor de medeklinker *s* verdwijnt de *t* of de *d*, vergelijk: *die wisse* 'die wisten', *wat goes* 'wat goeds', *mus* 'muts', *klespraatjes*. Bij vormen als *vinje* 'vind je' verdwijnt de *d* tussen het werkwoord en het persoonlijk voornaamwoord. Dikwijls valt de *t* of de *d* weg aan het eind van een woord: ik *wir* 'ik werd', *wier* 'was', *wiere* en *werre* 'werden' (verleden tijd van *worden*), *dog* 'dacht', *gedog* 'gedacht', *je begrijp* 'begrijpt', *dig* 'dicht', *dors* 'dorst', *grach* 'gracht' en dergelijke. Er is overigens geen regel te formuleren wanneer of waar de *t* of de *d* verdwijnen, het hangt af van het persoonlijke taalgebruik van de spreker en ook van de eerste letter van het volgende woord, vergelijk bijvoorbeeld *as te vrouw* 'als de vrouw', waar de *d* als een *t* wordt uitgesproken onder invloed van de voorafgaande *s*.

Een ingevoegde *d* kwam in de negentiende eeuw voor in *linde* 'linnen', *lindegoed* 'linnengoed'; de vorm met *d* was in het algemene Nederlands van de zeventiende en achttiende eeuw gangbaar naast de vormen zonder *d*. De *t* kwam te voorschijn in *niesten* 'niezen': *Mèd ik kan niet nieste!*; *ik mot nieste, en ik kan niet* (Beets, 1899). In het hedendaagse Leids is *niezen* gewoon: *heb de hele dag lope niesen*. De *t* komt, als hiaatvulling, ook te voorschijn tussen *is* en *ie*: *istie*, *is-t-i*, *estie* 'als ie' en dergelijke meer, waarbij overigens niet steeds is uit te maken of *ie* staat voor *hij* of voor *die*.

De *k* verdwijnt door assimilatie in bijvoorbeeld *int* voor 'inkt' (Beets, 1893).

Wegval van de h

Mogelijk is ook de vroegere wegval van de *h* een overblijfsel van het Vlaams in uitspraken als *ik krimpeir ier van den onger* 'ik krepeer hier van de honger'. Verder is er nog *ai ait* voor 'hij heeft' en het in Leiden veelgebruikte stopwoord *hoor*, dat in de oude teksten als *aur* wordt weergegeven. Het West-Vlaams kent nergens een *h* aan het begin van een woord. In de Leidse teksten komen vormen met en zonder *h* willekeurig door elkaar heen voor.

Opmerkelijk is ook het wegvallen van de *h* van *hebben*:
vader! ic eb zonde gedaan teige d'n hemel en teige jou (1871),
gaif main me erfporsi, dat ik van de boel mot ebbe (1871).
a-je deris niks te doen eb (1882).

Volgens Winkler valt de letter *h* weg wanneer deze op een 'sterken medeklinker' volgt: 'Ze (wordt) slechts uiterst flauw of in 't geheel niet uitgesproken'. In de tekst staat echter ook: *'t Aldermaiste eb ie dat* enz., *onder degaine, die der diene, eb ie* enz.

In het moderne Leids zijn er geen opvallende verschijnselen in verband met de *h* meer te vinden.

De n

De eind-*n* bij werkwoorden wordt nooit uitgesproken: *singe, vergete* enzovoort, bij meervouden: *jare* enzovoort. Dit is een bekend Hollands verschijnsel. De eind-*e* zal mogelijk als een *u* van *put* zijn uitgesproken. In de spelling van het Haags schrijft men *ûh* in *lopûh*, in moderne 'Rubberen Robbie'-Leids wordt deze eind-e als een *i* als in *kip* uitgesproken: *loupi, koupi* enz.

In het Leids hoort men vaak een *n* tussen twee woorden, als een soort overgangsklank, bijvoorbeeld tussen een eind-klinker en de beginklinker van het volgende woord: *hoorde ik* wordt *hoorde-n-ik*, voorts onder meer *vinje n'omtrent* 'vind je omtrent', *slaan ze n'airst* 'slaan ze eerst', *in bietje n'op de stoep* 'een beetje op de stoep', *n'aur* 'hoor', *den ander* 'de ander', *het zwait brak me n'an alle kanten ùit* 'het zweet brak me aan alle kanten uit'.

Wisseling van medeklinkers en andere merkwaardigheden

In het Leids wisselen sommige medeklinkers van plaats: royaal wordt *jeraal* en Winkler signaleerde ook dat Leidenaar *Aarmel* zei in plaats van *Haarlem*. Bij de *r* kwam dat meer voor: *professor* werd *perfester* of hij verschijnt op plaatsen waar hij niet hoort: *student* werd *sturdent* of *sterdent*.

De klinkers

De ee en de ei of ij

De *ee* en de *ei/ij* worden hier samen besproken. Reden daarvoor is dat de Leidse teksten uit de negentiende eeuw een merkwaardig gebruik van de *ai*, de *ei* en de *èi* laten zien. Woorden met de klinker *ee* en woorden met de klinker *ei* en *ij* worden dikwijls met de notatie *ai* weergegeven. Er is geen regelmaat te ontdekken wanneer de *ai* of de *èi* en *ei* voor de weergave van de uitspraak worden gebruikt. In de onderstaande lijsten zijn de woorden bij elkaar gezet.

De volgende woorden met de klinker *ee* werden weergegeven met de notatie *ai*:

aid – eed
ain – een
ainder – eender
aite – eten
aive – even
aldermaiste – allermeeste
benaije – beneden
degaine – degene
gain – geen
gebaije – gebeden
gelaije – geleden
gemaine – gemene
hail – heel
haile – hele
jannaiver – jenever
kail – keel
klaije – kleden
laipeltje – lepeltje
laive – leven
laize – lezen
mai – mee
mailaupt – meeloopt
maine – menen
maister – meester
naime – nemen
maistal – meestal
nai – nee
nain – nee
naigen – negen
ôfnaime – afnemen
raikent – rekent
spraike – spreken
staige – stegen
staike – steken
twai – twee
vaile – velen (werkwoord)
van waiges of van waigens – vanwege
verdailig – voordelig
verlaide – verleden
waik – week
waite – weten
waiwenaar – weduwnaar
zaiker – zeker

In het hedendaagse Leids is de uitspraak *ai* voor een *ee* volkomen verdwenen en hoort men uitsluitend nog de uitspraak *ee-i* of *ei* voor een ee: *ik ga mee* 'ik ga mee-i' of ook 'ik ga mei'.

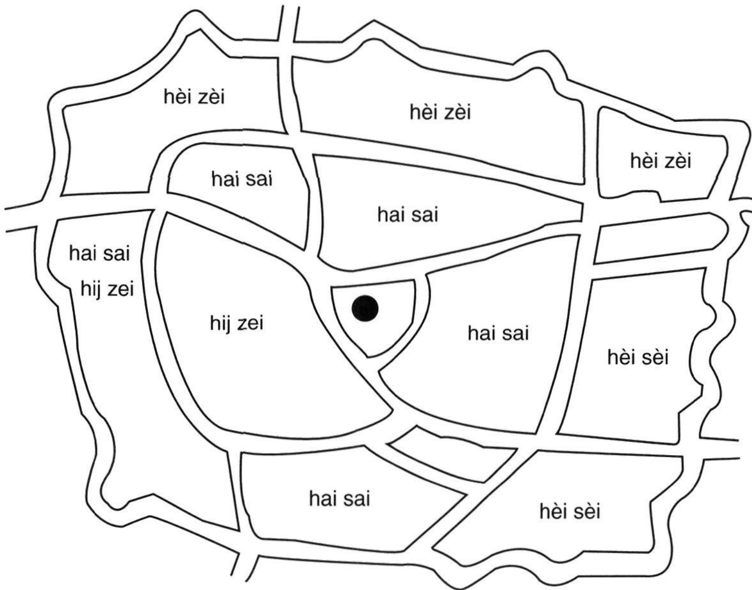
Winkler beschrijft de uitspraak van de Leidse *ei* en *ij* als *aai* en *ai*. Dit verschijnsel is overal in Holland bekend. De *ai* voor *ei* of *ij* komen onder meer in de volgende woorden voor:

aige – eigen
aigenste – eigenste
altaid of altait – altijd
bai – bij
baide – beide
blai – blij
gaitebokki – geitenbokje
hailigdom -heiligdom
kaik – kijk
kraige – krijgen
laie of laije – lijden
opvraite – opvreten
raikelik – rijkelijk
raip – rijp
vraive – wrijven
waif – wijf
zaiknest – zeiknest

De klinkers *ee* en *ei/ij* werden in de negentiende eeuw als *ai* genoteerd en beide klinkers werden als *ai* of *aai* uitgesproken. Daardoor verviel in het Leidse dialect het hoorbare onderscheid tussen de verschillende woorden. In de meeste gevallen geeft dat geen problemen omdat de juiste interpretatie wel uit het zinsverband blijkt, zoals in *die main ik nou niet* 'die meen (*bedoel*) ik nu niet) en *vader! geif main me erfporsi* 'vader! geef mij mijn erfportie'. Uit de twee hiervoor opgenomen lijsten blijkt duidelijk dat de uitspraak van de *ee* en die van de *ei* of *ij* samenviel.

Een andere notatie van de *ee* is *ei*. Volgens Winkler werd 'de "volkomene" *e* als *ei*' uitgesproken, maar hij geeft toe dat de klanken van het Leids niet altijd met letters kunnen worden weergegeven. De onderstaande woorden werden kennelijk met een *ei* uitgesproken, waarbij de invloed van de *r* buiten beschouwing is gelaten:

ein – een (telwoord)
twei – twei
beine – benen
deile – delen
eite – eten
gein – geen
heil – heel
hein – heen
heimel – hemel
heire – heren

De spreiding van hèi zèi en hai sai in het centrum van Leiden.

heirtje – heertje
leive – leven
opneime – opnemen
overtreide – overtreden
scheile – schelen
steik – steek
teige(n) – tegen
verteire – verteren
weite – weten
weize – wezen (werkwoord)

Enkele woorden uit de eerdere lijsten met een *ee* hebben twee uitspraakvarianten, bijvoorbeeld:

een – ain, ein
eten – aite, eite
geen – gain, gein
heel – hail, heil
steken – staike, steek – steik
twee – twai, twei

Het ligt voor de hand dat alle woorden met de *ee* deze varianten zullen hebben gekend, dus dat er ook de varianten als *baine*, *gain*, *hain* enz. zullen hebben bestaan.

Van Oostveen was de enige van de leveranciers van de Leidse teksten die de notatie *èi* gebruikte om de uitspraak van de *ei* en de *ij* weer te geven. Hij merkte op, dat de 'plat-Leidsche *ei* moeilijk (is) af te beelden' en voorts schreef hij: 'deze luidt volstrekt niet als *ai*. De è zeer scherp uitgesproken en door eene *i* gevolgd, komt er 't naaste bij'. Om die klank in schrift weer te geven, koos hij voor de notatie *èi*. Van Dijk en Dee gebruikten de notatie *ei*, mogelijk wel voor dezelfde klank. Van Oostveen hoorde onder meer:

altèid – altijd
begrèipe – begrijpen
bèi – bij
dienstmèide – dienstmeiden
èige – eigen
Lèije -Leiden
mèide – meiden
Rèin-kant – Rijnkant
schrèive – schrijven
tèid – tijd
vèif – vijf
vèiftig – vijftig .
wèite – wijten
wèizer – wijzer (van wijs)

Aan het eind van de negentiende eeuw liepen de vormen *ai* enerzijds en *èi* en *ei* anderzijds, zoals Winkler vaststelde, reeds door elkaar, maar vóór die tijd zullen ze deel hebben uitgemaakt van afzonderlijke dialecten. Afwijkingen in het Leids ten opzichte van het omringende Hollands vinden hun oorzaak in de Vlaamse immigratie. De *ee* is in het West-Vlaams gelijk aan de Nederlandse *ee*: *zeven*, *weten*, *leven*, *beke* 'beek' enzovoort – een zuivere eenklank. Daarnaast is er de *ee* zoals in *beer*, die als een tweeklank wordt uitgesproken, als een *è* van het Franse woord *pêche* 'perzik' gevolgd door een duidelijk hoorbare *ie*, als in het Franse woord *bière* 'bier', gebruikt in woorden als *grièd* 'gereed', *brièd* 'breed', *niè* 'nietwaar'. Deze klanken zullen door de West-Vlaamse immigranten in de zestiende eeuw naar Leiden zijn meegenomen. In de zeventiende-eeuwse wijken zal die klank zich eeuwenlang door het sociale en geogafische isolement hebben kunnen handhaven, maar door de hegemonie van het Hollands toch langzamerhand zijn veranderd. De klank *èi*, die zeer dicht ligt bij de *ei* en de *ij*, werd onder invloed van het Hollands als *ai* uitgesproken en viel daarmee samen met de Hollandse *ai*-uitspraak van de *ei*/*ij*. Omdat de zeventiende-eeuwse wijken rond de Langegracht minder geïsoleerd lagen ten opzichte van het centrum van de stad, zal de verdringing door de *ai* van de *èi* hier sneller zijn gegaan dan in de wijken ten oosten van de stad. Maar nergens zal de Vlaamse *èi* echt zijn verdrongen,

wat trouwens blijkt uit de Leidse negentiende-eeuwse teksten. Winkler zat rond 1870 net in die overgangsperiode. Hij hoorde een Leidenaar zeggen *ik heb pin in m'n buuk* dat nog zeer veel op het West-Vlaams lijkt. Maar ook een *ai* voor zowel de *-ee-* als de *-ei/ij*. De vele *ai*-klanken, die hij in de taal van de Leidenaren hoorde, hebben ongetwijfeld bijgedragen tot zijn negatief oordeel over het Leids.

De uitspraak *èi* voor de *ei/ij* en die van de *ei* of *ee-i* voor de *-ee-* moet in die periode juist in opkomst zijn geweest. De *ai*-uitspraak van de *ee* verdween in het Leids van na 1890. Beets maakt er geen gewag meer van in zijn notities.

In een schema kan de ontwikkeling als volgt worden geschetst:

klank	Vlaamse uitspraak	Leids-Vlaamse uitspraak (1900)	Hollands-Leidse uitspraak (1900)	Leids nu (2000)
ee	ee, èi, iè	ai	ee	ee-i of ei
ei en ij	ie	èi, ei	ai	èi

Op grond van de vaststellingen van Winkler kan worden aangenomen dat de *ai*-vormen behoorden tot het Hollandse Leids en de *ei*- en *èi*-vormen tot het Vlaamse Leids. Het woord *eigen*, dat tweemaal in de lijsten hierboven voorkomt, heeft als uitspraakvarianten *èige* en *aige*, daarnaast heeft *hij* de notaties *hèi* en *hai*, en naast *hait* 'heeft' bestaat ook *hèit*.

Omdat er toch behoefte was aan een duidelijk hoorbaar onderscheid tussen de *-ee-* en de *-ei-/-ij-*, moet in de loop van de negentiende eeuw in de periode van de samenvloeiing van beide dialecten de *ei/ij* zijn 'gecorrigeerd' en uitgesproken als een *-ee-* met daaraan vast een *-i-*. Dit proces heeft kennelijk geleid tot de ondergang van de *ai*-uitspraak van zowel de *-ee-* als de *-ei-* en de *-ij-*. De *ai* als uitspraak voor de *-ee-* en van de *ei/ij* komt in de twintigste eeuw niet meer voor, blijkens de notatie van *mejuleie* 'medelijden' en *wijfie* 'wijfje' (beide 1980).

Een goed luisterende bezoeker van de Leidse markt en de Leidse cafés hoort tegenwoordig de *è*, zoals 'mèd, hou je toeter' en de aanspreekvorm tussen meisjes: 'jo-mèd', met soms daarachter een hoorbare *i* van *kip* of de *ie* van *niet* waarbij dikwijls de toonhoogte van de stem van de spreker aan het eind van deze klank iets omlaag gaat: *mè-id*. Daarin verschilt de Leidse *è* van de Haagse *è*, in Den Haag is de *è* een monoftong, zoals in *met*, in Leiden een diftong: *è-i*. De uitspraak *ee-i* of *ei* voor de *ee* en *èi* voor de *ei* of de *ij* heeft

het in het Leids gewonnen van de Hollandse *ai*-uitspraak en in zekere zin heeft hier het West-Vlaams getriomfeerd over het Hollands. De uitspraak *ai* voor *ei/ij* is immers Hollands, maar de uitspraak *è* als in *pet* of *è-i* is Leids, zo ook de scherpe uitspraak van de *ee* met de hoorbare *ie* daarachter. Samen met de bekende *r* onderscheidt het Leids zich met zijn *èi* en de *ee-i* van het Hollands en de andere randstedelijke stadsdialecten.

Deze unieke eigenschappen worden echter nu bedreigd. Onder Hollandse invloed is de *ai*-uitspraak voor de *ei* en de *ij* onder de Leidse jongeren, vooral die uit de nieuwbouwwijken en die met niet-Leidse ouders, weer opnieuw gangbaar.

Eu voor de ee

In enkele woorden werd een *eu* gehoord voor een *ee*:

deuze – deze
hoeveul – hoeveel
speule – spelen
teuge(n) – tegen
teugelaupt – tegenloopt
teugeswaurdig – tegenwoordig
veul – veel
zeuventig – zeventig

In de achttiende eeuw zei men in het Leids *klokkegespeul* 'klokkenspel': 'zelfs hebben zij het uurwerk van het klokkegespeul gekapot' (*Leiden in den Franschen Tijd*). De uitspraak *-eu-* voor *-ee-* is in het hedendaagse Leids verdwenen.

Het woord *tegen* heeft de varianten *teige(n)* en *teuge(n)*. Het woord *deuze* kwam ook al voor bij de zeventiende-eeuwse Hollandse schrijvers, bijvoorbeeld bij Bredero, en daarna in de dialecten van de Vechtstreek in Utrecht en in de Zaanstreek. In beide streken ook in *den deuze* 'deze', zoals in het Leids: *ik lai het mit den deuze net ainder an,* zodat deze vorm als Hollands kan worden aangemerkt. Hetzelfde geldt voor *veul* en *teuge/teugeswoordig.*

i voor e

Veel woorden hebben een scherpe *i* (als in *kip*), waar de algemene taal een *e* (als in *zet*) heeft:

bekind – bekend
cinte – centen
dinke – denken
in – en
mimme – met mijn
mins – mens
mit – met
mitteen – meteen
nitjes – netjes
inschinke – inschenken
opzigge – opzeggen
rekiste – rekesten

In de twintigste eeuw hoort men meer *cente* voor *cinte, denken* in plaats van *dinke* enzovoort. Maar nog wel *mins, mit.*

Andere kenmerken van het kustnederlands zijn een *e* of een *i* voor Hollands *u,* zoals bij Van Winschootens Seeman uit 1681 de *seilbregge* 'Zijlbrug, brug over de Zijl', in *pet* 'put: *Val niet in die pet. Een pet graven* en in de uitdrukking *iemand wat in de pet douwen,* 'hem (neerdrukken), neerzetten, hem 'een toontje lager laten zingen' (Beets). Opvallend is ook nog *stik* voor *stuk* in *stik* (stuk brood) *mit zonder butter* en *en stikkie dansmaister.*

De oo en de o

Winkler merkt met betrekking tot de *o* op, dat de Leidenaar duidelijk een *u* laat horen, waardoor de *o* bijna een *ou* wordt. Hij deed in 1871 een poging om zo precies mogelijk de klank van de Leidse *oo* weer te geven. Hij zette een kleine *u* voor de op de *-oo-* volgende medeklinker. Hij hoorde achter een open *-oo-* een duidelijk hoorbare *u*: *doo*$_u$d 'dood', *groo*$_u$te 'groot', *oo*$_u$k 'ook', *noo*$_u$d 'nood', *verloo*$_u$re 'verloren'.

In de teksten uit 1882 werd gekozen om deze *-oo*-klank met de hoorbare *u* daar onmiddellijk na op te schrijven als *au,* waarbij de *a* en de *u* afzonderlijk moeten worden uitgesproken.

De korte *o* zoals in *kort, mos* e.d. werd volgens Oostveen in het Leids uitgesproken als 'de onvolkomene *oe*' en door hem weergegeven als ô in onder meer: *ôf, ôfschùive, kôffiepôt, nôg, genôg, wôrre, môt, gebrôch, vrômmis* 'vrouwmens'. Alleen de teksten van Oostveen hebben deze notatie, in alle andere teksten wordt de *-o-* gebruikt.

auit – ooit
auk – ook
aur – hoor
Auranjegrach – Oranjegracht
auver – over
auveral – overal
auverschiet – overschiet
bauve – boven

braud – brood
dauje – dooien (doden)
espauge – gespuugd
gelauf – geloof
gewaun – gewoon
gesprauke – gesproken
goddelauze – goddelozen
graute – grote
haufd – hoofd
hauge – hoge
haure – horen
kaupe – kopen
knauje – knooien
laud – lood
laupe – lopen
n'aur – hoor
nauit – nooit
paurt – poort
pauretje – poortje
raud – rood
raui – rooi
sau – zo
sauretje – soortje
schaul – school
schaursteen – schoorsteen
straui – stro
vaur – voor
vraume – vrome
vraumigèid – vromigheid
waune – wonen
waurd – woord
zau – zo
zaudat – zodat
zauwat – zowat
zieketrauste – ziekentroosten

Er zijn een paar woorden die in beide lijsten voorkomen: *oo$_u$*k en *auk* 'ook', *groo$_u$*te en *graute* 'groot', *doo$_u$*d 'dood' en *dauje* 'dode' en *verloo$_u$*re 'verloren' en *haure* 'horen'. Het is overigens helemaal niet zeker dat het hier gaat om dezelfde klank, maar het is wel waarschijnlijk. Het voorbehoud dat moet worden gemaakt, is dat de sprekers uit een andere wijk met een iets andere uitspraak kunnen komen.

Ook hier moet de klinker *oo* in het West-Vlaams nader bekeken worden, om de hoorbare *u* of *i* na de *oo* in het Leids te kunnen verklaren. De West-Vlamingen spreken, net als de Leidenaren, de *oo* uit als een tweeklank: *oi*, dat klinkt als de *oi* in het Franse woord *voilà* 'ziedaar'. Het woord *lood* klinkt dan als 'loit', *brood* als 'broit', *dood* als 'doit', *kool* als 'koil', *vermoord* als 'vermoirt'. De uitspraak vereist voor een Hollander wel enige oefening, maar de klank die dan ontstaat, zou best wel eens dicht bij de Vlaams-Leidse uitspraak kunnen liggen.

De uitspraak ui voor *o* in de negentiende-eeuwse teksten werd waarschijnlijk veroorzaakt door de Leidse *r*, zie bijvoorbeeld notaties als *vaur* 'voor', *spàur* 'spoor', waarbij de *a* en de *u* als twee afzonderlijke klanken achter

elkaar moeten worden uitgesproken met daarbij een toonhoogteverschil. In woorden als *muirrege* 'morgen', *verduirrevenis* 'verdorvenis', *verkuirreve* 'verkorven', moeten de *u* en de *i* afzonderlijk worden uitgesproken *u-i*, waarbij de *i* iets lager in toonhoogte wordt gerealiseerd.

Een woord als *komen* klinkt als *khooume*, waarbij de -oo- wat langer wordt aangehouden dan normaal. De *k* klinkt in de zeventiende-eeuwse wijken zoals de Engelsen *come* zeggen, dus een nauwelijks hoorbare maar wel aanwezige *h* daar direct achter. Ook hier is er een onderscheid vast te stellen met de rest van Leiden, waar het Hollandse *komme* voor 'komen' wordt gebruikt.

Merkwaardig is de *eu* van *neus* voor de *oo* in de algemene taal. Dat is een Hollands verschijnsel, zij het van eeuwen geleden. In het Leids heeft zich dat kennelijk kunnen handhaven: *deur* 'door', *keuning* 'koning', *veur* 'voor', *weunen* 'wonen', *zeun* 'zoon' en *zeune* 'zonen' naast *vaur* en *waune* in de bovenstaande lijst. In het moderne Leids wordt de *eu* voor de *oo* niet meer gehoord.

De u in het Leids

Enkele woorden vertonen in het Leids een *u* waar de algemene taal een *i* heeft, zoals *gunter* 'ginder' en *Sunterklaas* 'Sinterklaas'.

Ook is er een *u* voor de Nederlandse o, zoals in *durst* 'dorstte', de verleden tijd van *dorsten*, *butter* 'boter', *sundasse* 'zondagse', maar ook: *sondags*, *'s Zundags* ''s zondags' en *wurreme* 'wormen'. Daarnaast *o* in plaats van *oe*: *genog* 'genoeg', *mot* 'moet', *most* 'moest'. Deze verschijnselen zijn bekend in het Hollands; in de zeventiende eeuw zelfs nog algemeen. Mogelijk zijn ze kusthollands, want in Oostende aan de West-Vlaamse kust zegt men bijvoorbeeld ook *zundag* voor zondag. Het is echter niet uitgesloten dat het ook hier gaat om een West-Vlaamse vorm, waar de *u* voor de *o* voorkomt. De West-Vlaming zegt *zundag* 'zondag', *nunne* 'non', *tunne* 'ton'.

De ui

De Leidse *ui* werd in 1882 door Oostveen beschreven als 'eene onvolkomen *ö* door een *i* gevolgd. De *u* van 't Fransche un komt er dicht bij'. Mogelijk is de notatie ùi voor dezelfde klank *uie* bedoeld, waar de ene spreker een *u*, van bijvoorbeeld *mus*, produceerde en de andere een *i* van *kip*. In de onderstaande woorden moeten de *ù*, als een Franse *u* van *un*, en de *i* afzonderlijk worden uitgesproken, waarbij de *i* iets in toonhoogte zakt.

bedrùipe – bedruipen
bùite – buiten
dùisies – duisjes (pannekoekjes)
hùile – huile
hùisouster – huishoudster
hùize-de-pùisies – huize-de-puisjes (soort brood)
krùipe – kruipen
kùiper – kuiper
kùitedekker – kuitendekker (jas)
ôfschùive – afschuiven
pùikie – puikje
pùist – puist
sùiker – suiker
ùitkomme – uitkomen
ùitraikene – uitrekenen
ùitslaan – uitslaan
ùitzien – uitzien
ùitzùipe – uitzuipen

Een andere notatie van de *ui* is oui, waarschijnlijk heeft het geklonken als een *eu* van *neus* met een hoorbare *i* van *kip* daarachter. Een poging om deze klank op te schrijven ziet men in *kluiete* 'kluiten', *knuieste* 'knuisten', *snuiet* 'snuit', maar dan met de *u* van *mus*.

Volgens Winkler klonk de *ui* als oui, zodat hij tot de volgende notaties kwam: *bouik* 'buik', *houis* 'huis', *touig* 'tuig' en *ouit* 'uit'.

4. Verbuigingen

De zelfstandige naamwoorden

Het meervoud van sommige zelfstandige naamwoorden is soms een *s*: *mande* 'mand', *mandes*; *mèd* 'meid, meisje', *mèddes*, soms ook *mèddens*; *big* 'big (ook: volwassen varken)', *bigges*. In het moderne Leids bestaat nog een sterke neiging om een meervoud-*s* te gebruiken, waar in de algemene taal het meervoud met *-en* wordt gebruikt. Een verklaring hiervoor is moeilijk te vinden en moet hier zeker niet gezocht worden in het West-Vlaams, waar steeds *-en* de meervoudsvorm is.

Zoals overal in het westen van het land komt in het Leids het gebruik van *-ie* in plaats van *-tje* of *-je* bij verkleinwoorden voor: *bakkie*, *trappie* enzovoort.

De persoonlijke voornaamwoorden

Uit de beschikbare teksten kunnen de volgende persoonlijke voornaamwoorden worden gevonden:

object:

alg. taal	*19de eeuw*	*20ste eeuw*
ik	ik, *dak* 'dat ik', *asdak* 'als dat ik'	ik
	ikke	ikke: *ikke* niet 'ik niet', *groter dan ikke*
jij, je, u	je	jij, je (notatie: ju)
	jai	ie
	ie	
	(de beleefdheidsvorm *u* is niet aangetroffen)	
hij	hèi	hij
	hai	ie
	met wegval van de *h*: ai, 'ai: *'ai is*,	
	ie	
zij, ze	ze	ze (notatie: zu), ze
het	het, et, 't	het, et, ut
wij, we	we: *as daddewe*,	we
	azze we, binne we	me
	we	
	me	
	jullie	
jullie	juili: *mot juili*	jullie
zij, ze	ze	ze: *azze* 'als ze'

Opvallend is dat het persoonlijk voornaamwoord *ie* zowel 'jij, je' als 'hij' kan betekenen: 'je' in *eb ie* 'heb je', na als: *as ie, azzie* 'als je', *nou vraag ik ie* 'nou vraag ik je', *wat hebbie* 'wat heb je', *ovie* 'of jij', *slachie* 'slacht je', *dat begrijp ie* 'dat begrijp je'; 'hij' in: *wat ie, doet ie, gaift ie, lairt ie, laat ie*, enz., *hoe of ie, dat ie, dochtie* 'dacht hij', *zeittie, dattie, wazzie*, ook voor het werkwoord: *ie boog* 'hij boog'.

Interessant is de ontwikkeling van *me* 'we'. In de negentiende-eeuwse teksten komt *me* 'we' alleen te voorschijn wanneer de voorafgaande lettergreep met een *w* begint: *zouwe me*, kennelijk om te voorkomen dat de *-w-* tweemaal vlak achter elkaar wordt gebruikt. In de teksten van Bodrij is *me* 'we'

in: *kanne me* 'kunnen we', *zeee me* 'zeiden we', *gonge mu* 'gingen we', *me pikte* 'we pikten', *me hebbe* 'we hebben', *hadde me* 'hadden we', *toene me* 'toen we' en zelfs nog voor het werkwoord: *dat mu mekander tegen kwamme* 'dat we elkaar tegen kwamen'. Daarnaast komen overigens ook de *we-* en *wij-*vormen voor.

subject

	19de eeuw	*20ste eeuw*
mij, me	mèin, men, me	me, mu mij mijn:
je, jou, u	je, ie: *wat ik ie zeg*, jou: *vor jou, teige jou*	jou
	zain	
	voor zain 'voor hem'	um
hem	't, et, het	't, ut, het
haar		
het		
ons		
jullie		
u	ze	
hen	'rloui van *heurlui* 'henlieden': *met 'rloui*	ze (notatie: zu)

Over de bovenstaande lijst hoeft weinig gezegd te worden: *voor zijn* in de betekenis 'voor hem' komt overal in Holland voor, zoals in Rotterdam blijkens een citaat van M.J. Brusse uit 1911: ''k Bestel 'n ontbijt, voor mijn en voor zijn' en is eigenlijk dus geen Leids. In de achttiende eeuw, bijvoorbeeld in *Leiden in den Franschen Tijd*, was dit gebruik reeds gangbaar: *Daar* (t.w. de prins als stadhouder van de 7 Verenigde Nederlanden) *wou Frankrijk niet aan, die wou dat niet missen, de brok was te lekker voor zijn, dus begon het spul dan weer van voren af aan*, en ook in de Leidse teksten: *nou eb i voor zain 't gemeste kallef geslacht* (1871).

Wel typisch Leids is het gebruik van *zijn* voor *hem* zonder een voorzetsel,

zoals in *dèr ebbie zain mit zen zwaleme* 'Daar heb je hem met zijn kinderen' en *daar heb je zain*; *kek zen* 'zie hem eens, kijk hij daar eens, let eens op hem' en *ik ken zijn niet. Zijn* is ook aangetroffen na het voorzetsel *van*: *is dat van zijn?* (Beets). Daarnaast ook *mijn* voor 'mij': *hai ken(t) mijn niet.* Het gebruik van *mijn* voor 'mij' en *zijn* voor 'hem' is in het Leids nog zeer gangbaar: in 1980 bij Bodrij *dat mot je mijn maar niet doen.*

Het woordje *me* in *het zwait brak me n'an alle kanten ùit* lijkt een verkeerde notatie voor *men an*. De *n* in *den onze* in *dan had ze den onze môtte krèige* 'de onze, die van ons' is een overgangsletter, die in het Leids veel voorkwam, en zal als *de-n-onze* moeten worden gelezen.

De bezittelijke voornaamwoorden

	19de eeuw	*20ste eeuw*
mijn	mè'n: *mè'n schuld,*	de meinus
	me: *van me laive,*	
jouw, je, uw	je: *je laive*	jouw, je
	't joue 'het jouwe'	de jouwes
	van je: *deuze broer van je*	
	zen: *zen meuje*	
	zèin: *op zèin manier.*	
zijn	zain: *zain bouik*	z'n, sun, zu: *zu moeder* 'zijn
	z'n	moeder', sijn: *sijn wijf*
	der, d'r	de zeinus
		dur: *dur vent*, d'r: *d'r vent*
		zijn
haar	onze	ons
	jullie	jullie
	der	hun, d'r, dur, derlui
ons		
jullie		
hun		

Het gebruik van de bezittelijke voornaamwoorden wijkt in het Leids niet af van het Hollands. De notatie *me'n* voor 'mijn' is het enige opmerkelijke, maar waarschijnlijk is dat *'n* hier staat voor *in* of *un* met een *u* van *mus*,

zodat *me'n* hetzelfde is als de notatie *mèin* op alle andere plaatsen. De vormen *mijnus* en *zijnus* zijn ook Hollands, bijvoorbeeld in de Zaanstreek: 'Wie zen pet is dat?' ''t Is zijnes' (*die van hem*). Het woord *derlui* in *een sinaasappel in d'r luis hand* is in het moderne Leids zeer zeldzaam, waarschijnlijk in 1980 al ouderwets.

Het woord *zich* is in het Leids steevast *m'n eige* 'mij of mijzelf', *d'r eige* 'haar of zich', ook dubbelop in *d'r eige zich zellevers, bèi je èige zich zellevers.* Deze vorm is taai, nog bij Bodrij in 1980 *maak jij je eige zelves daar nouw is zo opsternaat over* 'wind je er niet zo over op'.

5. Vervoegingen

De sterke en zwakke werkwoorden

In het Leids is de vervoeging van werkwoorden niet anders dan in de algemene taal. Waar van de algemene taal wordt afgeweken zijn de verschijnselen Hollands. Hollands is bijvoorbeeld dat de *t* bij de tweede persoon enkelvoud niet wordt uitgesproken en in het schrift wordt weggelaten: *je bedoel, je ken, je wor, je begrijp*. Daartegenover ook: *je zelt het zien*, mogelijk verschijnt de *t* hier onder invloed van het daaropvolgende *het*, want de *t* verdwijnt weer als *je* achter het werkwoord wordt geplaatst: *vin je, deeje, mô-je* (maar ook elders: *mot je*). Ook andere eindletters worden niet uitgesproken, onder meer in *bè-je, hè je, kè-je, kajje, dan zè-je der zien legge*. Hier speelt het persoonlijke taalgebruik een grote rol; er worden ook vormen als *heb je, ken je* enz. gevonden.

Opmerkelijk is de eenmaal aangetroffen verleden tijd van vinden: *van je* 'vond je' bij Bodrij in 1980. Deze vorm kwam in het Nederlands van de zestiende en zeventiende eeuw nog regelmatig voor en komt nu trouwens nog in West-Vlaanderen voor.

Beets constateerde bij het werkwoord *laten* een specifiek Leids gebruik: *Laten der eens! Laat eens!* Stel u eens voor! Neem eens het geval, dus als een verwondering over hetgeen men zich nauwelijks kan voorstellen, bijvoorbeeld *duizend socialisten! Laten der eens duizend socialisten bij mekaar zijn!*,

hij wou geen lotje in de loterij nemen, maar ze hebben 'em der een opgevergd (opgedrongen), *en daar trekt ie de twintigduizend. Laat em nou de twintigduizend eens trekken*, stel u dat nu eens voor! Denkt u dat eens in; je zoudt zeggen hoe is 't mogelijk (Beets). *Dat kind sprong drieëntwintig maal van een stoel! Laat dat kind eens drieëntwintig maal van een stoel springen*, stel u eens voor dat; *En laat het nou Dingsdag eens catechisatie zijn geweest!*, nu zou je denken (gedacht hebben) dat D. geen catechisatie zou zijn, en zie eens aan, nu was er toch catechisatie.

Werkwoorden als *gaan, zien, doen* hebben afwijkende vormen als *ik zien, ik gaan* in bijvoorbeeld 'ik gaan der toch vandaan', *ik doen* en *we, ze ziene, gane*, bijvoorbeeld in *ze gane kijke, doene.*

De verleden tijd van werkwoorden als *komen, geven, zitten, liggen* behouden in de verleden tijd hun korte klank en een verdubbeling van de daaropvolgende medeklinker: *ik, jij, hij, kwam* en *wij, jullie, zij kwamme* 'dan kwamme de kleine kinderen'; *ik, jij, hij gaf* en *wij, jullie, zij gavve*: 'datte ze an de varrekes gavve'; *ik, jij, hij zat*, en *wij, jullie zij zatte* 'die zatte dur nog inne'; *ik, jij, hij zat* en *wij, jullie, zij zatte*; en *ik, jij, hij lag* en *wij, jullie, zij lagge*: 'en zondags lagge ze laveloos buite de Zeilpoort'.

Van het werkwoord *brengen* bestaan in het Leids nog de Hollandse vormen *brocht* 'bracht' en *gebrocht* 'gebracht' [1980], ook: *gebrôch*, ook bij *denken*: verleden tijd: *docht*, voltooid deelwoord *gedocht*, ook bijvoorbeeld in: *ik dog zo* ' ik dacht zo', *ik heb gedog* 'ik heb gedacht', waarbij de *t* niet wordt uitgesproken, vergelijk 'hij had een lot gekog'.

Afwijkend zijn ook de vormen *gemorreke* 'gemerkt' in 'ik eb et allang gemorreke' en *geflooie* 'gefloten', die buiten Leiden niet zijn aangetroffen, in bijvoorbeeld *de fluit had allang geflooie.*

In 1980 klonk de verleden tijd van *heten* nog als *hiette*, dat in de zeventiende eeuw algemeen was – het kwam bij P.C. Hooft voor – maar sindsdien alleen in het Hollands voorkwam, zoals in de Zaanstreek: 'hij hiet Jan', maar ook in West-Vlaanderen komt *hiet* 'heette' nog voor. Bij Bodrij werd nog gezegd: 'hiette die dan zo?' en 'hiete hij niet R.?'

Andere oudere werkwoordsvormen die in de algemene taal zijn verouderd, zoals de vorm *begost*, zijn thans nog gewestelijk, met name West-Vlaams. De vorm *begos*, in West-Vlaanderen nog *begost*, voor *begon*, de verleden tijd van *beginnen* in bijvoorbeeld *toe begos i honger en gebrek te laie* 'toen begon hij honger en gebrek te lijden' was in Leiden bekend. Ook *kos*, in

West-Vlaanderen *kost*, voor *kon*, de verleden tijd van *kunnen*, kwam, naast het gewone *kon*, in 1980 nog voor in het Leids. Het werkwoord *willen* wordt op de gewone wijze vervoegd: *ik wil, ie wil* 'je wilt', *hij wil*, met de Hollandse wegval van de *t*, en zo verder. De verleden tijd heeft altijd de vorm *wou* en *wou(w)en*: *hai wou, ze wou ebbe, ze wouwe* (1980) en *woue ze*, de vormen *wilde* en *wilden* zijn nergens aangetroffen

De vervoeging van het werkwoord *leggen*, dat net als in de rest van Holland met *liggen* wordt verward, wijkt niet af van het gangbare Hollandse gebruik. De tegenwoordige tijd is *leit* 'ligt', zoals in *die op der end lèit*, 'die op haar einde ligt' (die de dood nabij is) en in *daar leit d'r een onder de trap*. De verleden tijd is *lei(de)* voor *legde* of *lag*: *ik lai het mit den deuze net ainder an*, 'ik legde het met deze (student) net zo aan', en *ze laije* 'ze lagen' in *dan laije ze an de Rèin-kant*, 'dan lagen ze aan de Rijnkant' (Rijnoever). In het hedendaagse Leids is *lagge* gebruikelijk: *en zondags lagge ze laveloos buite de Zeilpoort* 'en zondags lagen ze laveloos buiten de Zijlpoort'. Het voltooid deelwoord *geleid* 'gelegd' is niet in het Leidse materiaal aangetroffen, wel *elaige* 'gelegd', bijvoorbeeld in: *ze slaat en vent an* (ze trouwt met een vent), *die zen waif pas en hallef jaar onder de kluiete elaige hait!*

Het werkwoord *geven* wordt in de negentiende-eeuwse teksten vaker gebruikt. Ook hier *gaif* in *gaif op je kerpet* 'geef op je karpet' naast *geif* in *geif main me erfporsi* 'geef mij mijn erfportie'. Beide vormen *geive* en *gaive* kwamen kennelijk naast elkaar voor.

In het Leids van de negentiende eeuw werd de vorm *zeg* alleen gebruikt bij de eerste persoon enkelvoud: *ik zeg*. Bij de tweede persoon enkelvoud werd zowel *je zegt* gebruikt als *je zait, zèit*; bij de derde persoon enkelvoud uitsluitend de vorm *zait* of *zèit*, de vorm *zegt* is niet in de teksten aangetroffen. In het moderne Leids lijken vormen als *zeit* voor de tegenwoordige tijd zeldzaam en lijken de vormen uit de algemene taal aan de winnende hand. De vormen bij *wij* en *jullie* zijn waarschijnlijk *zeggen* geweest, want bij de derde persoon meervoud is uitsluitend *zeggen* aangetroffen: *ze zegge*.

De verleden tijd van *zeggen* werd bij de eerste en tweede persoon enkelvoud niet aangetroffen in de beschikbare Leidse teksten. Vermoedelijk luidden deze *ik zai, jai zai*, en *ik zèi, jij zèi* 'ik zei, jij zei'. Bij de derde persoon enkelvoud zijn vormen aangetroffen als *zai* in *z'n vader zai, die zai, zait ie* en *zèit* in *zèit ie* en in *zèit Bram*. Enkele vormen vallen dus samen: *hai zait* kan zowel 'hij zegt' als 'hij zei' betekenen. In een negentiende-eeuwse tekst werd

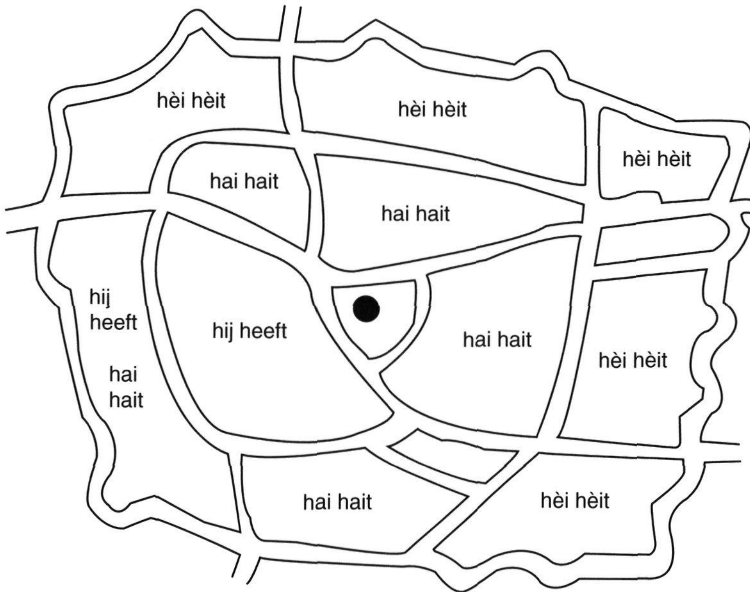
eenmaal *zeeje* aangetroffen: *wat of ze zeeje of niet zeeje*, wat wijst op de opkomst van deze vorm. In het moderne Leids (althans in 1980) worden de vormen *zee* en *zei* door elkaar gebruikt: *zeeë me* 'zeiden we' en *wij zeije*. Waarschijnlijk is in het moderne Leidse de vorm *zee* voor *zei* op zijn retour. Als voltooid deelwoord werd eenmaal *gezeid* aangetroffen.

Ten slotte moeten hier nog twee werkwoorden aan de orde komen, namelijk *gaan* en *staan* met de nog in 1980 veel gebruikte verleden tijd *sting* of *stong*, meervoud *stinge* of *stonge*. Deze vormen zijn Hollands, ze komen ook voor in de Zaanstreek, West-Friesland, de Utrechtse Vechtstreek en andere regio's. In de negentiende-eeuwse Leidse teksten luidde de verleden tijd uitsluitend *stong* in bijvoorbeeld: *azze we res vaur de paurte der helle stonge* 'als we eens voor de poorten van de hel stonden'. Bij Bodrij werden zowel *stingen* als *stongen* voor stonden nog aangetroffen, zoals onder andere: *in de kroege stinge de glaassies klaar* en ook: *ze stonge dan tege een paaltje*. Onder invloed van *stonden* wint de vorm *stonge* terrein ten opzichte van de vorm *stinge*. Het voltooid deelwoord van *staan* is ook in het Leids *gestaan*.

Het werkwoord *gaan* heeft in het Leids als verleden tijd *gong*, en meervoud *gonge*. Ook deze vormen zijn Hollands, ze komen ook voor in de Zaanstreek, West-Friesland, de Utrechtse Vechtstreek en andere regio's. De tegenwoordige tijd is hetzelfde als in de algemene taal, met enkele kleine Hollandse afwijkingen als *ik gaan* in *ik gaan der toch vandaan*, ook nog in 1980. Daarnaast wordt echter in dezelfde tekst ook: *ik ga* in *ik ga vandaag naar Den Haag* en *ik ga wijjer op* 'ik ga verder' aangetroffen. In het moderne Leids hoort men dikwijls *ik gaat* zoals in *ik gaat naar huis*. Het meervoud is *wij, jullie, zij gane* in *ze gane kijke*. De verleden tijd van *gaan* is *gong*. In de negentiende-eeuwse teksten is alleen de vorm *gong* of *gonge* aangetroffen: *hèi* of *hai gong* in *en toe gong-d-i hein na ein van de heire* 'en toen ging jij naar een van de heren', en in *en toe gonge ze plansier make* 'en toen gingen ze plezier maken' en *gonge ze* in *dan gonge ze n'om jannaiver in en herreberg* 'dan gingen ze om een jenever in een herberg'. In de teksten van Bodrij vindt men: *ze gong op d'r achtste jaar al na't fambriek* 'ze ging op haar achtste jaar al naar de fabriek' en *as 't regende gonge me bij Opoe spele* 'als het regende gingen we bij opoe spelen'. Doch uit deze teksten blijkt ook dat de vorm *ging* de vorm *gong* aan het verdringen is: *dat tie weer ging zuipe* 'dat hij weer ging zuipen' en *as hij dan dronken naar huis ging, ginge wij* 'als hij dan dronken naar huis ging, gingen wij'. Het voltooid deelwoord van *gaan* is steeds *gegaan*.

De zwakke werkwoorden wijken niet af van de algemene taal. Alleen bij het werkwoord *lusten* werd een afwijkende verleden tijd aangetroffen bij Beets (1901): *lustede*, bijvoorbeeld: *ik dacht dat jij niks lustede* (tot iemand die de kroeg inging). In 1871 echter ook *ze kraige net zoo veul as ze maar luste* en in 1980 ook *luste*: *die luste ook wel een borreltje.*

De onregelmatige werkwoorden

De spreiding van hèi hèit en hai hait in het centrum van Leiden. In het centrum rond de Breestraat werd de algemene taal gesproken.

De werkwoorden *hebben* en *zijn* komen in alle Leidse teksten meerdere malen voor. Het is daarom mogelijk om vrij nauwkeurig na te gaan op welke wijze deze twee werkwoorden in het Leids worden gebruikt.

Bij het werkwoord *hebben* zijn er in de eerste persoon enkelvoud twee varianten te onderscheiden: *ik heb* en *ik het*, soms met de wegval van de *h*: *eb* en *ait* of *èit*, maar in de teksten komen de vormen van *heb* veel meer voor: *ik eb*, *ik ebbe*, *eb ik* en ten slotte *ik heb*. Mogelijk zijn deze twee vormen

van afzonderlijke dialecten afkomstig: de vormen met *heb* van het Vlaamsgekleurde Leids en die met *het* van het Hollands. De vorm *het* is eigenlijk de vorm van de derde persoon enkelvoud. In de beschikbare teksten lopen deze vormen echter al door elkaar, terwijl in het moderne Leids de Hollandse vormen verdwenen lijken te zijn, misschien als gevolg van de moderne media en het onderwijs.

Bij de tweede persoon enkelvoud werd alleen de vorm *heb* aangetroffen: *je eb, jai eb, hè je, eb ie* en *ebbie*, in de moderne teksten van Bodrij zijn uitsluitend vormen met een *h* aangetroffen.

De vormen bij de derde persoon enkelvoud waren blijkens de teksten uit de negentiende eeuw uitsluitend Hollandse vormen *heit, hait* en *het*, die ook bij zeventiende-eeuwse schrijvers als Bredero en Hooft veelvuldig voorkwamen. In het moderne Leids is *heb* voor de derde persoon enkelvoud courant: *ze heb, de hele buurt heb* en zo meer.

De meervoudsvormen hebben, zowel vroeger als thans, uitsluitend *hebben*: *we hebben, hebbe me, ebbe jullie.*

De verleden tijd volgt de gangbare vervoeging met *had* in *ik had, je had* en *hadde* in *hadde me* 'hadden we'. Alleen werd de vorm *hait* bij de derde persoon enkelvoud aangetroffen: *hai hait, haitie* 'had hij', naast de meer gangbare vorm *had*, met wegval van de *h* in *de jongste zeun ad* en *toe die gedaan ad mit werreke.* Ook deze vormen zijn in het moderne Leids niet meer aangetroffen en ze worden ook niet meer gehoord. Het voltooid deelwoord van *hebben* is steeds *gehad.* Het wegvallen van de *h* is in het hedendaagse Leids niet meer gebruikelijk.

Het werkwoord *zijn* verschijnt in het Leids voornamelijk in de Hollandse vorm *bennen*, soms ook als *binnen*. De persoonsvormen in het enkelvoud volgen de vervoegingen in de algemene taal. In het Leids komen *ben* en *bin* door elkaar voor: *ik ben* en *ben ik*, maar ook *ik bin* en *bin ik, jai bint* en *jai ben* en *wat bè-je.* De derde persoon is altijd het gewone *hèi is, hai is* en *ze is.* De persoonsvormen van het meervoud is in het negentiende-eeuwse Leids vrijwel altijd *binnen*, in *binne we, ze binne*; de laatste vorm is in het moderne Leids eigenlijk verdrongen door *bennen*: *bennen jullie.* Eenmaal werd ook *zain* 'zijn' aangetroffen in *der zainder* 'er zijn er', naast *der benne der.* De vormen van de verleden tijd volgen de algemene taal. Hetzelfde geldt voor het gebruik van *wezen*. Eenmaal is *war* voor 'was' aangetroffen: *een vetpot war et nie*, een vorm die in de zeventiende eeuw wel eens voorkwam in de algeme-

ne taal en nu nog in enkele dialecten gangbaar is. In het Leids komt af en toe een vorm als *wasse* voor: *dur wasse niet veel meer heel* en *dat wasseme ook een pracht stel*; deze vorm komt ook in de Utrechtse Vechtsreek voor en is dus niet alleen voorbehouden aan Leiden.

Van het werkwoord *zullen* wordt in de negentiende-eeuwse teksten alleen de vorm *zellen* aangetroffen: *ik zel, zel ik, zek* 'zal ik', *je zelt, zè-je, zel die, wie zel, zelle ze*. De vorm *zellen* was normaal in het Hollands, bijvoorbeeld in de Zaanstreek en West-Friesland en het Utrechts, en werd in de zeventiende eeuw al beschouwd als een 'onbeschaafde' vorm. De verleden tijd wijkt niet af van het algemeen gangbare gebruik: *ik zou, dat zou waize, zouwe me* 'zouden we'. De vorm *zal*, die in 1980 werd aangetroffen in bijvoorbeeld *hoevele male zalle me dat gedaan hebben* en *nou zalluk jou noggis wat vertelle* wijst erop dat *zellen* in het Leids is verdwenen dan wel aan het verdwijnen is.

Het werkwoord *moeten* is in het Leids *motte*, zoals in elders in Holland, waar de vervoeging gelijk is aan het Leids: *ik mot* (ook nog in 1980), *mok* 'moet ik', *je môt, mô-je, je mot, mot je, dat môt, hai mot, môt ze, ze môtte*. De verleden tijd: *hai mos*, en was in 1980 ook nog *alles most* en *zu mosten*.

Ten slotte het werkwoord *worden*, waaruit in het Leids de *d* verdwijnt. De gangbare vormen zijn *worre, gewôrre, geworren*, ook in de vervoeging verdwijnt de *d* in bijvoorbeeld *je wor* (1980) en *wôrre ze*. De verleden tijd is eveneens Hollands: *Toe wier die, dat i wier, wier 't vlees* (1980), *ze wiere* (1980), *ze wiere gehaald* (1980), gelijk aan de vormen in de Zaanstreek. De *ie* is in het Leids verdwenen of aan het verdwijnen en vervangen door de *e* van het algemene Nederlands in bijvoorbeeld *daar werre* 'daar werden'.

6. Geraadpleegde literatuur

Dialectwoordenboeken

Antwerpen:

P.J. Cornelissen en J.-B. Vervliet, *Idioticon van het Antwerpsch Dialect (Stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen)*. Gent, 1899-1906.

J. De Graeff, *Het Antwerps Dialect. Het Antwerps woordenboek*. Antwerpen, Dronten, 1995 (Negende druk).

Breda:

J.H. Hoeufft, *Proeve van Bredaasch Taal-eigen*. Met een Aanhangsel. Breda, 1836–1838.

Frans-Vlaanderen:

F. Carton et D. Poulet, *Dictionnaire du français régional du Nord-Pas-de-Calais*. Paris, 1991.

C. Moeyaert, *Ons Oud Vlaams*. Nog te publiceren woordenlijst van Nederlandse woorden uit Frans-Vlaanderen.

Gent:

L. Lievevrouw-Coopman, *Gents Woordenboek*. Gent, 1955

E. Cocquyt, *Nieuw Gents idiotikon*. Gent, 1995.

Groningen:

H. Molema, *Woordenboek der Groningsche Volkstaal in de 19de eeuw*. Groningen, 1985 (reprint van ed. Winsum, 1887).

Land van Waas:
A. Joos, *Waasch Idioticon*. Gent, Sint-Niklaas, 1900.
Midden-West-Vlaanderen:
J. Clinckenmaillie, *'Ool koett'n en ool doen'. Het dialect van Midden-West-Vlaanderen*. Aartrijke, E. Decock, 1996.
Onze Volkst.
Onze Volkstaal, tijdschrift gewijd aan de studie der Nederlandsche tongvallen, onder red. van Taco De Beer. 3 dln. Culemborg-Roeselare, 1882; Kuilenburg, 1885 en '90. Geraadpleegd is deel 3.
Utrechtse Vechtstreek:
T. van Veen, *Taal en leven in de Utrechtse Vechtstreek*. Zutphen, 1989.
Vlaanderen:
L.W. Schuermans. *Algemeen Vlaamsch Idioticon*. Leuven, 1865–1870.
West-Friesland
J. Pannekeet, *Westfries Woordenboek*. Wormerveer, 1984.
West-Vlaanderen:
L.-L. De Bo, *Westvlaamsch Idioticon*. Brugge, 1873 en 1892.
Loquela. Tielt, z.j. [1895]. Gebruikt is de derde druk.
Zaanstreek:
G.J. Boekenoogen, *De Zaanse Volkstaal. Bijdrage tot de kennis van de woordenschat in Noord-Holland*. Leiden, 1897.

Woordenboeken, spreekwoordenboeken

Bargoens Woordenboek:
Bargoens Woordenboek. Kleine woordenschat van de volkstaal. Samengesteld door E. Endt, i.s.m. L. Frerichs. Baarn, z.j. (1974). Tweede vermeerderde en aanzienlijk verbeterde druk.
Boeventaal:
Boeventaal en Gabbertaal. Twee Bargoense woordenboeken uit de eerste helft van de 20ste eeuw. Ingeleid door E. Sanders. Amsterdam, 1999.
Resten van een taal:
H. Beem, *Resten van een taal. Woordenboekje van het Nederlandse Jiddisch*. Assen, Amsterdam, 1975.
Van Dale:

J.H.van Dale, *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal.* 's-Gravenhage, Leiden, Arnhem, 1872.
Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal. Utrecht, Antwerpen,1984 (11e uitgave)
Gabbertaal: zie *Boeventaal.*
Harrebomée:
P.J. Harrebomée, *Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal.* 3 dln. Utrecht, 1858-1870.
Heremans:
J.F.J. Heremans, *Nederlandsch-Fransch Woordenboek.* 's-Hertogenbosch, Antwerpen, 1869.
Kiliaen:
C. Kiliaen, *Etymologicum Tevtonicae lingvae, sive Dictionarivm Tevtonico-Latinvm.* Antwerpen, 1588 en 1599.
Marin [1717]:
P. Marin, *Compleet Nederduitsch en Fransch Woordenboek.* Amst., 1717.
Sewel:
W. Sewel, *Volkomen Woordenboek der Nederduitsche en Engelsche Tale.* Amsterdam, 1766.
Stoett (1919)
F.A. Stoett, *Nederlandsche Spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden naar hun oorsprong en beteekenis verklaard.* 3de dr. 2 dln. Zutfen, 1915-1916.
WNT:
Woordenboek der Nederlandsche Taal. 's-Gravenhage enz., 1882–1998.

Woordenlijsten, teksten met Leids dialect e.d.

Beets:
Beets, A. [Adriaan], verzameling van briefjes en fiches met aantekeningen van Leidse woorden, gezegdes en spreekwoorden, opgetekend tussen 1888 en 1935. Aanwezig in het archief van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden. A. Beets [1860-1937], zoon van de bekende Nicolaas Beets, was *WNT*-redacteur van 1888 tot 1933. Hij overleed in 1938, aantekeningen die hij niet van een datum voorzag zijn aangegeven met (voor 1938).

Beets, A., 'Leidse woorden en uitdrukkingen', uitgegeven door L.G. de Graaf. In: *Leids volksleven*, p. 89–100. Met de woordenlijst van A. Beets.

Blussé, P.L.F., 'Redacteur zijn'. In: *Studenten-Almanak*. Leiden: 1841, p. 180.

Bodrij, W., 'Volksleven in de Leidse Paradijssteeg voor vijftig jaar'. In: *Neerlands Volksleven*, 12 (1962), nr. 3.

Bodrij:

Bodrij, W. [Wout], *Een stem uit de achterbuurt*. Leiden, z.u. (Multifunctioneel Grafisch Centrum CYPACO), z.j. (3e druk 1980). Met een woordenlijst.

Brooshooft, P., *Academische Dissolving-views*, p. 50. Leiden, 1875. Gesprek in Leids dialect tussen twee dienstmaagden.

Brusse, M.J., *Snok en Sam. Twee ouwe bajes-klanken*. Rott., z.j. (1911).

Graaf, L.G. de, 'Het Leidse dialect'. In: *Leids volksleven*, p. 86–89 [1954].

Graaf, L.G. de, 'Aanvullingen op het boekje 'Leids Volksleven''. In: *Leids Jaarboekje* 1956, p. 165–166.

Graaf, L.G. de, 'Het Leidse dialect en enige oude kinderspelen'. In: *Leids Jaarboekje* 1961, p. 145–149. Met opgave van W. Bodrij.

Heestermans:

Columns over het Leidse dialect door H. Heestermans in het *Leidsch Dagblad* 2000-2001. De columns zijn tot eind augustus 2001 geëxcerpeerd.

Holland, Jan (pseud. A.J. Vitringa), *'Nette' menschen*, p. 147 e.v. Deventer, 1878.

K. [L.N.J. Kemp, med.cand.], 'Een ontwaken', in: *Virtus Concordia Fides. Orgaan van het Leidsche Studentencorps*. 24ste jaargang, no. 709. Maandag 17 febr. 1936, blz. 3b/4a.

[Kamp, L.N.J.,] 'Leiden'. In: *Almanak van het Leidsche Studentencorps*, jaargang 121 (1936), p. 41–47. Een tekst in Leids dialect van zijn dienstbode. Het is echter gemaakt Leids, al heeft Kamp zijn stukje voor de publicatie laten controleren door A. Beets.

Leiden 1900-1940. Toen Klaas nog jong was. Leiden (Ouders op herhaling), z.j.

Leids Volksleven. Samengesteld door de Commissie voor Volkskunde van de Vereniging 'Oud-Leiden'. Leiden: A.W. Sijthoff, z.j. (1953).

Leopold, J.A. en L. Leopold, *Van de Schelde tot de Weichsel. Nederduitse Dialecten*. Deel 1. Groningen: 1882. Met vier Leidse schetsen, drie geschreven door W.T. Oostveen en een door C.H. Dee.

Stoett, F.A., 'W.A. Winschooten's Seeman' in: *De Nieuwe Taalgids* 13, 97 e.v. met Leidse woorden uit de 17de eeuw.

Volksregister 1795, te raadplegen in de leeszaal van het gemeentearchief van Leiden.

Winkler, J., *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*. 's-Gravenhage, 1874.

Winschooten, W.A. van, *Seeman, behelsende een grondige uitlegging van de Nederlandse Konst- en Spreekwoorden, voor soo veel die uit de Seevaart sijn ontleend*. Leiden, 1681.

Wortel, Dick, 'Het leidse stadsdialect: het noordelijkste Vlaams?' In: *Honderd jaar stadstaal* (red. J. Kruijsen en N. van der Sijs). Amsterdam, Antwerpen, 1999).

Overige literatuur en bronnen

't Amsterdamsch Hoerdom:

't Amsterdamsch Hoerdom. Behelzende De listen en streeken, daar zich de Hoeren en Hoere-Waardinnen van dienen; benevens der zelver maniere van leeven, dwaaze bygelovigheden, en in 't algemeen alles 't geen by dese Juffers in gebruik is. Amsterdam: Gedrukt voor de Liefhebbers, z.j. (ca. 1680).

Beschrijvinge der Stadt Leyden:

Orlers, J.J., *Beschrijvinge der Stadt Leyden*. Leiden, 1641.

Beschryving der stad Leyden:

F. van Mieris, *Beschryving der stad Leyden*. Vervolgd door D. van Alphen. 3 dln. (met doorloopende pagineering). Achter het 2de en het 3de dl. een bijvoegsel (met afzonderlijke pagineering). Leiden, 1762–1784.

Briels, J.G.C.A., *Zuid-Nederlandse immigratie, 1672–1630*. Haarlem, 1978.

Camera Obscura:

Camera Obscura van Hildebrand. 14de dr. Haarlem, 1883.

Harst, G. van der, en L. Lucassen, *Nieuw in Leiden. Plaats en betekenis van vreemdelingen in een Hollandse stad*. Leiden, 1998.

Hellevegen:

De hellevegen in de trekschuit. Gedrukt in de Vennep: bij Haagse Barend zonder kin, z.j. (1783)

Kneppelhout:

Kneppelhout, J., *Geschriften*. 12 dln. Leiden, 1860–1875.

Korte Besgryving van Leyden [1672]:
Simon van Leeuwen, *Korte Besgryving Van het Lugdunum Batavorum Nu Leyden: Vervatende een Verhaal van haar Grond-stand, Oudheid, Opkomst, Voort-gang, en Stads-bestier.* Leyden: Johannes van Gelder, 1672.

Leiden in den Franschen Tijd. Handschrift uit de Jaren 1794–1813. Uitg. door F. Driessen. Leiden, 1913.

Leidsch Dagblad, te raadplegen in de leeszaal van het gemeentearchief van Leiden.

Leids Jaarboekje 1955:
S.J. Fockema Andreae, 'Uit de geschiedenis van de Waals-Hervormde kerk te Leiden'. In *Leids Jaarboekje* 1955, p. 108–130.

Na Vijftig Jaar:
Na Vijftig Jaar. Noodige en overbodige opheldering van de Camera Obscura, door Hildebrand. 2de dr. Haarlem, 1888.

Natuurlijke Historie van Holland:
J. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke Historie van Holland.* 9 dln. Amsterdam en Leiden, 1769–1811.

Scheltema, 1830:
J. Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk.* Deel 4. Amsterdam, Utrecht, 1830.

Stijn Streuvels, *De Vlaschaard.* Amsterdam, L.J. Veen, 1907 (9de druk).

Tuberculose-lijders:
Uit het leven van tuberculose-lijders en hunne gezinnen. Ervaringen bij huisbezoeken van de enquêtrice der Vereeniging tot Bestrijding der Tuberculose als Volksziekte, gevestigd te Leiden. 1907. Het Leids in dit boekje is enigszins gekuist.

Zilte verhalen:
Pim Pernel, *Zilte verhalen.* 's-Gravenhage, 1925.